

DAIGRA

ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગૂજરાતી કૉપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૩૫૨૩ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ અાહુતિ

વર્ગાક ૪- : ૨

આહુતિ

[દ્વિઅંગી સામાજિક નાટિકા]

—ભાઈલાલભાઈ હા. પટેલ

મૂકું છું પાંખડી આ !

સુરભિસુમનપુને સ્થાન લાષો ન લાષો !

ભારી આ આંખડીમાં,

પ્રિયલગનીતણાં થેન કિન્તુ સદા હો !

રંગભંદિર—સાહિત્ય પ્રકાશન સંઘ

આ છુ' દ

રંગ મંદિર — કાર્યાલય

ભાટાતજાવ 'ચોપાટો'

આશુ'ંદ

રશિમ, મતાદાર મહોલ્લો

મહુધા (જિ. ખેડા)

૨૩૯૨૩

પ્રથમ સંસ્કરણ

પ્રત - ૧૦૦૦

પોષ

૧૯૯૯

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ

સવા રૂપિયો

(અંશસ્વામીત્વના સર્વ હક પ્રકાશકને સ્વાધીન છે.)

પ્રકાશક :

ભાષલાલભાઈ હાથીભાઈ પટેલ

છોટુભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ

રંગમંદિર — સાહિત્ય પ્રકાશન

સંપ, આશુ'ંદ.

મુદ્રક :

ગોરધનભાઈ મૂળજીભાઈ પટેલ

અરાતર પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ,

આશુ'ંદ.

રંગમંદિર ત્રથાવલિ

પાંખડી પહેલી

છે એનું સર્વસ્વ આ,
જેની નેત્રપદ્મવીએ

પાયાં છે પ્રેરણાનાં મધુ;
સખ્દાવલિએ જોડની

રેલતી રમ્યતા હું રમરી
ધન્યતા આજેય જી!

પામું છું, એકને
અમારા સહયોગનું સન્ન
અપું છું આદ્રં નેને.

• • • રંગ મંદિર • • •

સદસ્યવૃંદ

★

- શ્રી. છોટુભાઈ મૂ. પટેલ (જી. એ.)
શ્રી. ભાઈલાલભાઈ હા. પટેલ (મંત્રી)
શ્રીમતી લીલાવતી કાન્તિલાલ ઠાકર
શ્રી. રાધાકૃષ્ણ મણીલાલ પરીખ (જી. એ.)
શ્રી. મનુભાઈ સોમેશ્વર દેસાઈ (એલએલ. જી.)
શ્રી. અંજાલાલ સોમાભાઈ પટેલ (જી. એ.)
શ્રી. કાન્તિલાલ મોહનલાલ શાહ (જી. કેમ.)
શ્રી. દ્વારકાદાસ બૂલાભાઈ પટેલ (જી. એસસી.)
શ્રી. શંકરલાલ છગનભાઈ પટેલ

કહેવા જેવું

પ્રસ્તુત નાટિકાની સૂક્ષ્મ છણાવટ કરી આપણા સમર્થ વિવેચકોની હાથમાં ભેરી શકવાનું ધ્રમંડ દાખવવાની ધૃષ્ટતા તો હું નહિ જ કરી શકું. હું તો એનું ઉપરછડું વિશ્વાસથી કરી શકીશ. મારે જે કાંઈ કહેવા જેવું છે તે સાહિત્યમાં ઊંડું અવગાહન કરી શકે એના સમર્થ સાહિત્યકારો માટે નથી; એમને એની જરૂર પણ શી? હું જે કાંઈ કહીશ તે સામાન્ય વાચક વર્ગ માટે જ છે. હું તો વધારે પડતો રસદર્શી છું. હું માનું છું કે માનવદષ્ટિમાં ગુણદર્શન કરતાં દોષદર્શનનું પ્રાગલ્ભ્ય વધુ હોય છે. અનેક ગુણમાં છુપાઈ રહેલા વિરલ દોષો જ કાણ જાણે શાથી, પણ માનવીની દષ્ટિએ વહેલા ચઢે છે; પરિણામે ધણીવાર એ દોષદર્શનનું આવરણ એવું થેડું જાતી જાય છે કે એના પ્રભાવથી માનવી ગુણદર્શનની દષ્ટિ જ ગુમાવી બેસે છે. આથી મેં તો આ પ્રસ્તાવમાં ગાઢપા ગુણદર્શન કર્યું છે, અને દોષદર્શનમાં તો માત્ર અંગુલિનિર્દેશ જ કર્યો છે, જે વાચક કરતાં લેખકને જ જાણવું વધારે જરૂરી છે.

સાહિત્યનાં વિવિધ અંગેમાં નાટિકા એક એવું મૂત્તં અને જીવંત કલાસર્જન છે, જેમાં સૂક્ષ્મ મનોવિશ્લેષણ, સંવેદનો અને ભાવદર્શનો દ્વારા નાટકકાર વાચકને એક અલૌકિક રસસૃષ્ટિમાં પહોંચાડી દે છે. આવી નાટિકાઓમાં જે તખ્તાલાયકી હોય તો એનું મદસ્ત્વ ખૂબ જ વધી જાય છે. પ્રસ્તુત નાટિકા 'આહુતિ' એક એવી જ ઢાળનું તખ્તાલાયકી ધરાવતું સર્જન છે. કદાચ એમાં પ્રૌઢિનું પ્રાયુષ્ય નહિ હોય! નેથી એ છેક જ પાંગળું છે. એમ તો ન જ કહી શકાય. આ દંડી નાટિકામાં અત્યારની આપણી અનેક સામાજિક તેમ જ રાજકીય સમસ્યાઓને છેડવાનો શક્ય પ્રયામ થયો છે. આમ પ્રસંગોનો શંભુમેળો હોવા છતાંય એની રજૂઆત અને છણાવટમાં કયાંય કૃત્રિમતા દખાતી નથી. એક પ્રશ્નમાંથી બીજો પ્રશ્ન સ્વયંસ્ફુટિત

થતો જાય છે; અને એ રીતેજ વસ્તુ વિકાસમાં પ્રવાહિતા જળવાય રહે છે. સંવાદોની ભાષા પાત્રોચિત છે. એમાં પદલાલિત્ય છે, ઝગમગ છે. કેટલીક પંક્તિઓ પ્રથમ વાંચ્યો જ કંઠસ્થ થઈ જાય તેવી તળપદી અને સુવાચ્ય છે. અત્યાર સુધીમાં પ્રગટ થયેલાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય નાટક-નાટિકાઓની તુલનામાં આ નાટિકાની શૈલી કદાચ નિરાલી છે! આજની ધંધાદારી નાટક મંડળીઓનાં નાટકો, અને નવી ઢંગનાં આપણા સાહિત્યકારોએ રચેલાં નાટકો, એ ઉભયનાં તરત્રોના સંમિશ્રણમાંથી લેખકે પોતાની શૈલી સજ્જ હોય એમ લાગે છે.

આ નાટિકાનાં પાત્રો પોતપોતાની સૃષ્ટિના પ્રતિનિધિ જેવાં આપણી સમક્ષ રજૂ થાય છે. સૌનું પોતપોતાનું નિરાણું વ્યક્તિત્વ છે. સંસારમાં ડગલે ને પગલે દેખાતાં માનસવૈચિત્ર્ય, કરુણા અને વ્યથાનું આ પાત્રો દ્વારા સચોટ રીતે સ્ફુરણ કરાવી લેખકે આ નાટિકાના સાદા અને લોકદૃષ્ટિએ ક્ષુદ્રલોક જણાતા જીવનવ્યવહારોને ખૂબજ હૃદયસ્પર્શી બનાવ્યા છે. રમાકાન્ત જેનો શ્રીમંત સંપત્તિનું અભિમાન ઝોડી સ્વેચ્છાએ સેવા અને ત્યાગનો મંત્ર સ્વીકારી પોતાના શત્રુ માટે પ્રાણની આહુતિ આપે છે. સમાજની વેદી આવી અસંખ્ય આહુતિઓ ગાળી રહી છે. “એક શુદ્ધાત્માની સાચી આહુતિ કદી વ્યર્થ જવા સરજનથી નથી.” નાટિકાની આ એક વિચારકંડિકા ઉપર્યુક્ત ભાવનાના સમર્થન માટે યત્ન છે. કિસાન જીવનની એક ઉજ્જવળ ઝલક દર્શાવતી જેમંગની આહુતિ પણ આપણા કૃષિકોને એક અમૂલ્ય બોધપાઠ આપે છે. કિસાનો દેશ માટે શું કરી શકે એનો પણ એમાં સંકેત છે. સ્નેહલતા આ નાટિકાનું એક પ્રભાવંતુ પાત્ર છે. આપણા સમાજની પ્રતિભાશાળી કુમારિકાઓમાંની એકનું એ જાળવદયમાન દૃષ્ટાંત છે. એનો સેવાભાવ, એની સંસ્કારિતા, ભાવના અને ત્યાગ અવર્ણનીય છે. આપણા સમાજને સ્નેહલતા જેવી કર્તવ્યપરાયણ કુમારીઓની જરૂર છે, ગીતા જેવી કલહવાંધુ, સંકુચિત અને વેવથી સ્ત્રીઓની નહિ! ગૌરી જેવી આત્મકન્યામાં ય કેટલી આત્મીયતા,

સહાયતા અને કામગીરીનાં દર્શન થાય છે ! દીનજીવુ તો કદાચ આ નાટિકાનું નાક છે. એનું જીવન ત્યાગ અને તપશ્ચર્યાથી અંકિત માનવ-જીવનનો એક ઉજ્જવળ સફા છે, એ વાંચક સહેજે સમજી શકશે. ગરીબાઈમાં એને અમૃત લાગે છે, શ્રમ અને સાધનામાં એને મુક્તિનાં ગાન સંભળાય છે. દુઃખ એજ એનો જીવનરસ છે નિરંજન આ નાટિકાનું ન સમગ્ર્ય એવું વિચિત્ર પાત્ર છે. ક્યાંક એ નારદ જેવો નટખટ, ક્યાંક સ્વાર્થ-સાધુ, તો ક્યાંક પ્રખર સમાજશાસ્ત્રી જેવો દેખાય છે. એનાં કેટલાંક વાગ્યાણો કારમાં, ગર્ભદેહક, અને કૌશલ્યભાર્યા લાગે છે. હરિદાસ અને કુલીન આપણા કુટિલ, દંભી અને દેવી કુળવાનોની સૃષ્ટિના પ્રતિનિધિ જેવા નજર સમક્ષ રજૂ થાય છે. કુલીનનું સ્વચ્છંદી અને વિલાસી જીવન, એનો સુરાપ્રેમ, એની સૌંદર્યતૃષ્ણા અને ત્રિષયલાલસા કેવાં કેવાં કુટિલ અને કમકમાટી ઉપગ્રવે તેવાં કાર્યો આદરે છે ! વાંચકના હૃદયની આસપાસ એ એવું ઘેરું અને ગિહાગણું વાતાવરણ સરજે છે કે જે એને સમાજની આ ગોઝારી કુળવાનશાહી ઉપર શાપવર્ષા કરવાની ઉત્તેજના આપે છે. પરંતુ માનવજીવનની અનેકવિધ આહુતિઓ કુલીન જેવા જક પથ્થરોનો પથ પિગળાવી શકે છે, એ આપણે પાછળથી કુલીનના માનસપરિવર્તનથી જોઈ શકીએ છીએ. આમ માનવજીવનનો ઉત્કર્ષ સાધતા માટે સમાજ રચનામાં જે યોગ્ય પરિવર્તનોની અપેક્ષા રહેલી છે, તે આવી અનેક આહુતિઓમાંથી જ સંભવી શકશે, એવું કાંઈક કહેવાના આશયથી લેખકે આ નાટિકાદ્વારા સમાજજીવનમાં અહુતિનો ગદિગા ગાયો છે. વિમળા જેવી કુળવધૂને લેખકે જે વ્યથિત હાલતમાં રજૂ કરી છે; તે યોગ્ય જ છે. અસતોષી નારીહૃદય કેટલું ઠકિન, કેટલું ભયાનક અને કરપીણ બની શકે એનો સ્પષ્ટ ચિતાર વિમળાની વિલાસકામનામાં વ્યક્ત થાય છે.

જે કાર્યનું પરિણામ, જે આચરણનું ફળ સગમ સમાજની શ્રેયસાધનામાં સહાય કરે છે, તે જ આચરણ ઉત્તમ રૂઢિ છે. આ

વિચારકાણીકાને ધ્યાનમાં રાખી જે સમાજનું અંધારણુ ધડાય છે, તે સમાજ નિઃશંક આગળ પડવાનું સામર્થ્ય ધરાવે છે. આહુતિમાં આ વિચાર અને આવી સમાજગતના તરફ અંગુલિનિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રેતભોજન, તરવિક્રય અને વૃદ્ધલગ્નો સામે યોગ્ય પ્રહારો કરી નાટકકારે ઝોનાથી નીપજતાં અનિષ્ટ પરિણામોનું સચોટ શૈલીમાં દર્શન કરાવ્યું છે. ઉપરાંત મહાનિષેધ, પ્રૌઢશિક્ષણ અને આત્મોદ્ધાર જેવા યુગતીર્થ પ્રશ્નોની છણાવટ પણ ‘આહુતિ’માં સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે.

આ નાટિકા દ્વારા લેખકે આધુનિક રંગભૂમિમાં ક્રાન્તિનું ખીનરોપણ કરવાનો અદ્ય પ્રયાસ કર્યો હોય એમ લાગે છે. તેમાં તેઓ સર્વાંશે તો નહિ જ, પણ અદ્યપાંશે સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આટલા સુંદર આ પ્રકાશનમાં ક્યાંક ક્યાંક પ્રસંગગૂંચણીમાં, અને પાત્રવિકાસમાં ત્રુટિઓ રહી જવા પામી છે. ભવિષ્યમાં લેખક પાસે આપણે આથી વધુ સારી નાટિકાઓની નમ્ર અપેક્ષા રાખીએ!

છેવટે, વિષયાંતર કરીને એક જરૂરી વાત કહી લઉં. આ નાટિકાના લેખકે એક દાયકાથી મારી માથે બેસીને રંગભૂમિની સેવામાં સ્વપ્નો સંઘ્યાં છે એના પડખા અગારા મિત્રમંડળમાંય પડ્યા. પરિણામે ‘રંગમંદિર’ નામની એક આદર્શ નાટ્યસંસ્થા સ્થાપી તે દ્વારા ગુજરાતની સંસ્કારી જનતાની નાટ્યપ્રિયતાને પોષવાના અમારે હૈયે જે અભિલાષ હતા, અને જેમાં અમે નિરંતર રમમાણ રહેતા હતા, એ પરિપૂર્ણ તો કરાવે થશે એની અમને ખબર નથી, પરંતુ એ દિશામાં અમે આજે આ ‘આહુતિ’ના પ્રકાશન દ્વારા એક ડગલું આગળ માંડવાને શક્તિમાન થયા છીએ. અતનાં અગારા ‘રંગમંદિર’ના સભ્યોના હૃદયમાં પ્રેરણાનાં ખીજ રોપનાર શ્રી. ભાઈલાલભાઈનાં સ્વપ્નો પાર પડે એમ હૃદયોને વિરમીશ.

માર્ગશીર્ષ પૂર્ણિમા,
(સં. ૧૯૯૯)
રશ્મિ, મહુવા

છાત્રભાઈ મૂ. પટેલ

આ હુ તિ

અંક ૫ હે લો

અંક ૧લો • પ્રવેશ ૧

સ્થળ : દીનબંધુનું ઘર

સમય : બપોરના આર

પાત્રો : દીનબંધુ, સ્નેહલતા, રમાકાન્ત, હરિદાસ, અને નિરંજન.

[સાદું પણ સ્વચ્છ ઘર છે; પરસાળમાં એક ખાટલો, પુરાણી પાટ અને બાંકડો પડેલાં છે; સ્વચ્છ પાથરણા પાસે રેંટિયો છે; ગરીબાઇમાં ગૌરવ લેવા જેવું એ એક માત્ર સાધન ધરની અમૂલ્ય સંપત્તિ છે. બહારથી એક યુવક આવે છે; એની આંખોમાં નિરાશા છે; મુખ ઉપર વિષાદની આછી છાયા છે, છતાં કાંતિમાં લાવણ્ય છે; મોહકતા છે; પ્રતિભા છે. તેણે ખાદીનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં છે. આસપાસ આતુરતાથી નિહાળી કપાળે હસ્ત મૂકી કાંઈક માર્મિક અને હૃદયવિહારક સ્વરમાં તે બોલવા લાગે છે; વાણીમાં દર્દ અને કરુણા મિશ્રિત આત્માનંદ વહે છે. થોડાક જ દિવસો પહેલાં થએલા પિતાના અવસાનનો આઘાત યુવકને વિદ્વંસન બનાવે છે.]

દીનગંધુ : (સ્વ.) પિતાના પુણ્યની નાવડીએ જગતસાગર તરવાનાં મધુગં સ્વપ્નો સેવનાર અભાગી દીનગંધુ ! આજે તારી આશાની તરણી તૂટી ગઇ છે ! પરાયા પુણ્યનું લાથું ખૂટી ગયું છે ! રહ્યાં છે આજે રુઢિના જટિલ સાગરમાંથી કિનારે જવાનાં તરફડિયાં ! તૂટેલી નાવ ! ખલાસી કાચો ! કિનારો દૂર ! આહ ! ચોતરફ ધનધોર નિરાશા ! (શરીર કંપે છે; મુખ ઉપર ગ્લાનિનું એક ઉમ્મ મોજુનું ફરી વળે છે) 'ગાપુ ! તમે ગયા; આશાભર્યો દીકરો જેમાં તરતો હતો એ નાવડીના તમે ટુકડા કર્યા ! નહિ, નહિ, એ નાવને તોડનાર તમે કાણ ? એને તોડનાર છે જગતની એ મહાશક્તિ, જેને લોકો ઇશ્વર કહે છે. માગ્યા પ કાષ્ઠનાં સદાકાળ પહોંચ્યાં નથી; અને પહોંચશે પણ નહિ. સૌ સૌનાં ઋણાનુગંધન પૂરું થતાં સૌ સૌના ગાર્ગે ચાલ્યાં જશે. માટેજ પિતા ! હું તમારું અવસાન આંસુથી કલકિત નહિ કરું. જે સંસ્કાર, જે મદ્દગુણોની છાપ તમે જીવનમાં પાડી છે, તેનાં પ્રતિબિંબ હું જગતમાં પાડીશ.

[દીનુની એન સ્નેહલતા આવે છે; નિર્દોષતાની મૂર્તિ સમી સ્નેહલતાના મુખપદ્મ ઉપર આત્મસંતોષની અલક છે; સુકોમળ દેહલતામાં ગરીયાઇનું ગૌરવ અને સ્વાયત્તતાની બાવળા વિલસી રહી છે; આંખોમાં અપળતા છે; ચાલમાં છટા છે; વાણીમાં મૃદુતા છે. જેને સંસ્કાર કહી શકાય એ ગંધુ'ય એનામાં છે. સ્નેહલતા અબોધ ગાલિકા ય નથી, તેમ ઉન્મત્ત યુવતી પણ નથી; હમણાંજ યુવાનું પેરાદ ખીલતું હોય એવી સ્નેહલતામાં સ્ત્રીસહજ મુગ્ધતા છે; વાચાળતા ય છે; છતાં ઉંડી સમજ છે.]

સ્નેહલતા : મોટાભાઈ ! જ્યારે ને ત્યારે હું તમને રોઢાં રડતા જોઉં છું એનું શું કારણ ?

દીનગંધુ : હસવા પ્રયત્ન કરું છું, પણ આ રોતલ હૈયું રડાવી દે છે.

સ્નેહલતા : હૃદય એવું રોતણ શા માટે રાખો છો ?

દીનજીધુ : લતા ! જ્યાં તું અને હું રહીએ છીએ એ જગત એવું જટિલ છે, એવું સ્વાર્થી છે. જ્યાં માનવીની શાંતિ નષ્ટ થઈ જાય છે. ત્યાં આદર્શોના ભુક્ષા થઈ જાય છે. લતા ! સમાજનું ખીજું નામ ચિંતાનો ચરખો !

સ્નેહલતા : તો આપણે એવા જુદમી સમાજની શા માટે પરવા રાખીએ ? જીવનવિકાસ રૂંધનારા સમાજના એ મહેલા થોથાને તોડીફોડી ફેંકી દેવું જોઈએ.

દીનજીધુ : અરે, ઓ અમોષ ! સમાજ શી ચીજ છે એ તું હજી સમજી નથી. સમાજને છોડવામાં આપણું કલ્યાણ નથી. સમાજ વચ્ચે રહી, સમાજના જુદમો હરને મોઢે મહન કરી, એને અનુકૂળ રહેવામાં જ માનવીની મહત્તા છે. સમાજ-ગંગાના પ્રવાહને રોકવાનું આપણામાં સામર્થ્ય નથી. એમ થવું અનિવાર્ય પણ નથી. યુગનાં વહેણ જોમ જાદલાય છે, તેમ સમાજનાં વહેણ જાદલાય તોય ખસ છે. સમાજના વિચિત્ર અને વિનાશકારી રિવાજોને સુધારવાની અનિવાર્યતા છે.

સ્નેહલતા : સમાજનાં જંધન ફગાવી દેવામાં શું માનવીનું શ્રેય નથી ?

દીનજીધુ : ના, સમાજજંધન વિના માનવી કેવળ નિરંકુશ જાની શંકે છે.

સ્નેહલતા : તો પછી સમાજ સામે જખાળા કાઢવાની શી જરૂર ? સમાજ જે માગે તે આપો.

દીનજીધુ : સમાજ તો આપણી પાસે પિતાની કારજક્રિયા માગે છે. એને મિષ્ટાન્ન ખાવાં છે; જેને માટે આપણી પાસે પૂરતાં નાણાં પણ નથી.

સ્નેહલતા : ખાપુએ આપણને વારસામાં કાંઈ જ આપ્યું નથી ?

દીનજીધુ : ના ! કાંઈ જ આપ્યું નથી. પિતા તરફથી વારસામાં જે

કાંઈ જ મળ્યું હોય તો આ ઘોર ગરીબાઈ! એમણે કાંઈ જ આપ્યું નથી; છતાં ઘણું આપ્યું છે. સંસ્કાર અને કેળવણી શું એાછાં છે? લતા! કયો ખેડૂર પુત્ર પિતાએ ગણેલા એ અમૂલ્ય વારસાને સ્વીકારી કૃતકૃત્ય ન થાય?

સ્નેહલતા: પિતાના આત્માને શાંતિ મળે; અને દુનિયામાં એમની કાર્તિ વધે એવું કોઈ સમારક ખીજી રીતે ન થઈ શકે?

દીનગંધુ: અરે! આત્માની અધોગતિ અટકાવવા પારમા સિવાય અન્ય કોઈ વિધિ શાસ્ત્રને મંજૂર નથી. સમાજને પ્રિય છે પ્રેતભોજન! લતા! લોહીના લાડુ ખાધા વિના એને એન જ પડતું નથી.

સ્નેહલતા: એ તો સમાજની જોહુકમી કહેવાય; આ તો ચોખ્ખી વિનાશકારી પ્રવૃત્તિ! એક તો અમારા જેવાં રાંકને વધુ રાંક કરવાં અને એમને ગિરાંતે ગિજાન જાપટવાં! ખરે! સમાજની આ કઢંગી રૂઢિએ જ દરિદ્રતાનું મૂળ છે; આ અમાન જ દેશની ગુલામીનું કારણ છે.

[દીનુનેા ગિત્ર સમાકાન્ત આવે છે; પૈસાદાર હોવા છતાં મુખ ઉપર નમ્રતા અને સહાનુભૂતિની છાયા છે. રેશમી પહેરણ અને પાયગમો પહેર્યાં છે; માથે ટોપી નથી; જુનવાણી માનસ બહે એને ઉચ્છ્રંખલતા કહે; છતાં એ સંસ્કારી, શાંત અને તેજસ્વી યુવાન છે.]

સમાકાન્ત: સમાજની એ જોહુકમી અને એની વિધાતક નીતિને આજનો યુવાન છિન્નભિન્ન કરી નાખશે. એક માણસનું એક ટંકનું સ્વાદિષ્ટ ભોજન કરોડો દેશ્યાંધવોની સામાજિક પ્રગતિને અવરોધી રહ્યું છે. સંસ્કૃતિના વિકાસને યુગળાવી રહેલી સમાજની એ સ્વાર્થાધતા અને રૂઢિનાં રાજને દહનાવવાની ઉદાત્ત ભાવના કયો નવયુવાન નહિ ધરાવતો હોય? જગતમાં પ્રગતિ

વિરોધી માનસ સંભવેજ કેમ? એ અનિષ્ટ રિવાજોએ ઠેરઠેર
જીવનમાં દ્વેષ અને દુઃખનો દાવાનળ પ્રગટાવ્યો છે. પ્રભ કંગાળ
બની છે; અને દેશ ગુલામ ગન્યો છે.

સ્નેહલતા: રમાકાન્ત! તમે તો શ્રીમંત છો. તમને આત્ર વિચારો ન
સૂઝતા જોઈએ.

રમાકાન્ત: દરેક શ્રીમંત માનવ છે, એ ન બૂલીશ. લતા! માનવી
માનવતાનો શત્રુ કેમ હોઈ શકે? બીજો પોતાનાથી વધારે જાણે
ન થાય એ લાવના માણસ જ્યાં સુધી ધરાવે છે, ત્યાં સુધી તે
તરી શકવાનો નથી. એમાં જ એની પામરતા છે. લતા! કુલીનતા
અને મોટામની મારી લાવના જુદી છે; જીવનના મારા વિચારો
નિરાળા છે.

[હરિદાસ આવે છે, ફેડો વાંકી વળેલી છે; લાકડીને ટેકે
ચાલે છે; માથે કુલીનતાના પ્રતિક સમી વિશાળ પાઘડી છે;
અંગરખું 'પહેયું' છે; ખભે ખેસ નાખ્યો છે; સફેદ લાંબી મૂઝ
છે. પાખંડના પૂતળા સગા હરિદાસની આંખોમાં સમસ્ત જગતને
સમાવી દેવાનું જોડાણ છે. ડાયાં ખેસી ગયાં છે; ચામડી ઢીલી
પડી છે, છતાં આંખોમાં વિલાસિતાની ઘેરી છાયા તરવરે છે.]

હરિદાસ: કુળ તો કાઢે ગયું! ખવડાવ્યે પીવડાવ્યે છે ઘરની શોભા;
સગળ્યો! માળા ડફેળ! આજકાલનો તું કુળની વાતોમાં શું
સગળે?

રમાકાન્ત: હું એ નથી સમજ્યો એમાં જ મારું કલ્યાણ છે. મારે
તમારું એ જરીપુરાણું શાસ્ત્ર સમજવું જ નથી. હરિદાસકાકા!
હું તમારો સ્વાર્થ ખરોખર સગજું છું. તમારે મિષ્ટાન્ન ઝાપટવાં
છે; અને આ દીનજાંઘુને ઠરજના ખાડામાં એવો જોડો ઉતારવો
છે કે એ જિંદગી સુધી જાણે ન આવી શકે! તમારા સમાજનું
એ દ્વિમુખી રાજતંત્ર મારાથી અગમ્યું નથી.

હરિદાસ : પણ તે કાંઈ માળા અધમ! આગરદારના દીકરાને ખારમાં કર્યા વિના ચાલે?

દીનજીંધુ : એની મેળે ચાલે! હું ખારમું કરીશ ત્યારે ન્યાતનાળા ખાશે ને! પરાણે પ્રેતભોજન જમાડે તે આ દીનજીંધુ નહિ, સગજ્યા? કાકા! પાંચ-પચાસ પુણ્યના કાર્યમાં વાપરવા હોય તે માગો! ખારમાની આશા રાખશો નહિ.

[નિરંજન આવે છે; ફાંકડો, વાચાળ છતાં મનોમનથી ઢીલો યુવાન છે; સ્પષ્ટવક્તા છતાં જરાક મતલબી; ભાવનાશાળી છતાં જરાક દંભી છે. પોશાકમાં ટાપટીપ છે; નિરંજન એટલે મૂર્તિંગાન ફેશન! એને સમાજનો નિર્દય નારદ કહેવામાં પાપ નથી.]

નિરંજન : (ડોક લંગાવીને) પણ જિરાદરો, પૂર્વજોના પંથે જવામાં પાપ શું છે? બહા, એ પંથે તો આપણા આપદાદાઓ સ્વર્ગે ગયા છે!

રમાકાન્ત : આપદાદાઓ સ્વર્ગમાં ગયા! અને તે એજ પંથે એની ખાત્રી શું?

નિરંજન : ખાત્રી? જુઓ, આ મારા પૂર્વજોના પત્રો! (પત્રો કાઢી ખતાવે છે.) કાગરેડ! મારા મહૂંગ દાદાનો ઘણી વખત સ્વર્ગ-પુરીથી પત્ર આવે છે! સ્વર્ગની ઊડતી મુલાકાતનું માન મને હજુ પ્રાપ્ત નથી થયું; છતાં પ્રયત્ન કરું છું. શ્રીયુત મહાદેવ પાસે પાસપોર્ટ માગું છું, પરંતુ એ મહાશય હાલમાં ભાંગ પીને સ્મશાનમાં સૂતા છે. અને એમનો પાસપોર્ટ એજન્ટ પોઝિંગો મારી દાદજ સાંભળતો નથી! અફસોસ! (રમાદ વડે પત્રન આપે છે.)

રમાકાન્ત : શાખાશ! શી સરસ છે તમારી વાર્તા? વાસ્તવિકતા અને સત્ય સાથે તમારે પાકું વેર હોય એમ લાગે છે!

નિરંજન : નહિ, નહિ, મિસ્ટર ! સત્ય ખોલવામાં હું સત્યવાદી હરિશ્ચંદ્રને
પણ ગુલાંટ ખવડાવી શકું એમ છું.

હરિદાસ : અદ્યા, ગાળા અધમ નિરંજન ! તું તો સદા ય ટીખળી જ
રહ્યો !

નિરંજન : કાકા, તમામ દહોની એક જ અકસીર દવા ટીખળ છે.

રમાકાન્ત : અરે ! એમ કહે કે તમામ તકરારોનું મૂળ જ ટીખળ છે.

નિરંજન : મુરખખી, જસ જ્યાં જુઓ ત્યાં સુધારોનો વાયરો વાયો છે !
હવે ઘરડાંનું નહિ ચાલે. મારાં ખેટાં આજકાલનાં છેવાંને કશુંય
નહિ ને જગણુવારો જાંઘ કરવામાં સુધારો દેખાય છે. અદ્યા,
જાપ ગિતારો કેડ જાંધી છેલ્લી ઘડી સુધી રજે; અને પાછળ
આવા કપૂત પાકે તે એક રાત્રી પાછ પણ ન વાપરે. એ જાપની
તો ગિતારાની અવગતિ થાય !

હરિદાસ : એ તો કૂતરાં ગિલાડાને મોતે મર્યો ગણાય ! સાચો કુળવાન
એવું પગલું ભરે જ કેમ ? (લાકડી જોરથી ભોંય પર ઠોકે છે.)
કળિયુગ ! ભયાનક કળિયુગ ! સારો કે નહારો કાંઈ ઓળખાતો જ
નથી ! શું જેરી હવા ! શું વંઠેલ વાતાવરણ ! દુનિયામાંથી
ધર્મનો લોપ જ થઈ ગયો ! શ્રી હરિ ! શ્રી હરિ ! (ખેસના હોડા
વડે મોં ઉપર પવન નાખે છે.)

નિરંજન : કાકાશ્રી, આવા અધમ પાકયા અને સત્યાનાશના શ્રીગણેશ
મંડાયા.

દીનજાંઘુ : અરે ! તમારા જેવાં ખ્યેય વિનાનાં પૂતળાં પાકયાં ત્યારે જ
સમાજની આવી અધોગતિ થઈ. તમારા સ્વાર્થમાં તમે ધર્મનું
સાચું સ્વરૂપ ઢાંકી દીધું છે. તમારા જેવા નિર્દય નારદો જ
જગતનાં આ વેરજેરના જવાબદાર છે.

નિરંજન : જો અમે આખા જગતની જવાબદારી લેશું તો આપણા
પેલા લોકશાહીઓના પશ્ચિમી પ્રણેતાઓ કકળી ઊઠશે.

રમાકાન્ત : Nonsense! આ દેશમાં તમારા જેવા દોઢચતુરો કેટલા હશે? નિરંજન, કૂતરાં પણ નિમકહરામીથી કરે છે. તું તો જેનું ખાય તેનું મૂળ જોદનારી ફૂલાડીનો હાથો છે.

નિરંજન : મિ. રમાકાન્ત! તમે આ રીતે મારી વાતને તોડી પાડી આ દીનજંધુને ખારમું ખંધ કરવાનું પ્રોત્સાહન આપી રહ્યા છો!

રમાકાન્ત : પ્રોત્સાહન નહિ, સક્રિય સાથ આપી રહ્યો છું. મેં મારા આદર્શો અને બાવનાઓનું સમાજને ગુલામી ખત નથી લખી આપ્યું.

હરિદાસ : તો શું દીનજંધુ ખારમું નહિજ કરે એમ ને?

દીનજંધુ : નહિ, એ અનાચાર આ હસ્તે નહિ થાય! એમાં જ મને મારી તેમજ સમાજની ઉન્નતિ દેખાય છે. દેવામાં ઘસડાવું અને લોકોની તંદુરસ્તીને હાનિ કરવી એ મારા શાસ્ત્રમાં આવતું નથી.

હરિદાસ : તો યાત્રિનું પંચ તને નાતજહાર મૂકશે.

રોહલતા : તો યાત્રિનો અમે ઉપકાર માનીશું. રુઢિની શૃંખલામાં વિના કારણ જકડાઈ રહેવામાં શો ફાયદો છે?

હરિદાસ : આ છોકરીની જીભમાં શું જોર છે? નફ્ટ! નાલાયક!
[મોંદું જગાડી આડું જુએ છે.]

નિરંજન : કાકા! આ તો સમાનતા અને સ્વતંત્રતાનો યુગ છે. છોકરીઓની બાવનાઓને દબાવશો તે નહિ ચાલે! એ તો આપણી સ્ત્રીશક્તિ છે.

હરિદાસ : લે રાખ હવે! છોકરીઓની મગ્ગલ છે કે મેટેરિંગના કામમાં માથું મારે! વૈતરીઓને વળી વહેવારમાં માથું મારવાની શી જરૂર? અદ્યા! દીનજંધુ! આ રમાકાન્ત તને બીધે માર્ગે દોરી રહ્યો છે.

એ તો શ્રીમંત છે; અને તું ગરીબ છે. તારા કુળમાં કલંક ભાગશે નો કોઇ કન્યાનો પણ ભાવ નહિ પૂછે!

દીનપંથુ : રમાકાન્તમાં ગતે પૃથ્વી વિશ્વાસ છે; અને કન્યા તો સંસ્કારની સુવાસે ખેંચાઇને આવશે.

હરિદાસ : હું જોઇશ કે તારા કપાળમાં કોણ કામ દે છે? અને તારામું તો તારા પીરને ગ કર્યા વિના છૂટકો તથી. (સ્વ.) આહ! કળિયુગ! ભગંકર કળિયુગ! (જોરથી લાકડી ભોંય પર ઠોકે છે) જ્યાં ધર્મનો નાશ થાય ત્યાં દુકાળ ન પડે તો ખીજું શું થાય! અહ્યા! રોગચાળો પણ કેમ ન ફાટી નીકળે?

[પ્રસ્થાન]

નિરંજન : (સ્વ.) ત્રણ લાડુનું અધિકારી આ ધર્મંડનું પૂતળું આળા ગાગની વધીલાત કરવા મેદાને પડ્યું છે.

[હરિદાસની પીઠ પાછળ શબ્દપ્રહાર કરે છે.]

રમાકાન્ત : નિરંજન! મને તારા આ વેશપદ્ધતી દયા આવે છે. સામાજિક કુરિવાજોનો તું પ્રખર વિરોધી! તારા મુખે આજે વડીલશાહીનો પુરાણો આલાપ? આગળ વધતા યુગપ્રવાદને રિવાજોની છુટ્ટી તલવારે રોકવાનું ક્ષુદ્ર માનસ તને ન શોભે. એક વખતનો તું પ્રગતિશીલ સંધનો પ્રમુખ! તારામાં આવું વિચિત્ર પરિવર્તન? નિરંજન! જરા શરમા! મને તારી દયા આવે છે.

નિરંજન : અરે, સાહેબ! આ સેવક તો પૂતળા પ્રમુખમાંનો એક છે! એવાં ગંડોળા અને સભાઓમાં આગકાલ પ્રમુખને નામે પૂતળાં પણ ગોઠવી શકાય છે!

દીનપંથુ : તો પ્રમુખ એટલે શોભાનું પૂતળું એમને?

નિરંજન : જી હા ! એ તો ત્રિપુરીની મહાસભાએ પુરવાર કરી આપ્યું છે. ભડવીર સુભાષને ક્ષેત્ર સંન્યાસ લેવો પડ્યો તે નથી જાણ્યો ?
રમાકાન્ત : મી. નિરંજન ! તમારી આ બેધારી તલવાર તો ખરો પક્ષે ધા કરી શકે !

નિરંજન : અલ્યા ! વૃદ્ધોને તો ખુશાગત ગમે છે. એમને તો ઊંચા આસને બેસાડી પછીજ ગજડાવવામાં આપણો બેડો પાર છે !

રમાકાન્ત : નહિ, નહિ, એ તો યુવાનોની નિર્માલ્યતા કહેવાય. સત્ય જાહેર કરતાં તારે વડીલશાહીની શેઠમાં શા માટે તણાવું જોઈએ ?

નિરંજન : પણ દોસ્ત ! એ ડોકરો હરિદાસ લાકડાની તલવારે લાડે છે. જમ્યો જાણ્યો નથી કે એના ઘરનાં ત્રણ ગારમાં ગાકી છે; ત્રણ !

દીનજીધુ : હેં ! ત્રણ ગાકી છે ! [આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે.]

નિરંજન : (હાથનાં આંગળાં પ્રસારી) હા ! ત્રણ ગાકી છે ! અરે એના ગાપના ગાપના દાદાનું સુખમાં ગાકી છે ! અને અહીં રોજ મારવા આવ્યો હતો; ભરી સભામાં એની પોલ ફાળ્યો ખોલે ? નહિ તો જમ્યાની મૂછ ઉમેડી નાખ્યું !

દીનજીધુ : નહિ, નહિ, નિરંજન ! કોઈની નજાખામીનો મારે લાભ નથી ઉઠાવવો. This is purely a social reform ! મારું બ્યેય 'કેવળ સામાજિક ક્રાન્તિનું' છે.

નિરંજન : અં; હં ! મોટેરાંના માર્ગે ન જવું એ મુદ્દો ! જ્યાં જુઓ ત્યાં પ્રગતિવાદ ! ઘેરઘેર રોય અને શેરીએ શેરીએ બોઝ ફાટી નીકળ્યા છે ! આગેકદમની અડકટમાં આ દેશનું નાવ ક્યાં જઈ અથડાશે એ સમજવું નથી !

યવનિકા

અંક પહેલો : પ્રવેશ ૨

સ્થળ : રમાકાન્તનો ઝોરડો.

સમય : નમતો પહોર.

પાત્રો : રમાકાન્ત; ગીતા; વિમળા; અને સોહલતા

[રમાકાન્ત 'રૂઢિનાં રાજ' એ વિષય ઉપર કાવ્ય રચી રહ્યો છે; ત્યાં ગૃહકાર્યથી નિવૃત્તિ લઈ ગીતા આવે છે. રમાકાન્તની કવિત્વ ધેલછા તેને ગમતી નથી. સંસારના ભાર નીચે છેકજ દબાઈ જતી હોય તેમ ગીતાની આંખોમાં નારી સુલભ મૃદુતાને રચાને કઠોરતા ભરી છે. મુખ-મંડળ ચિંતાતુર છે; ગીતા એટલે મૂર્તિમાન શુષ્કતા! રૂપ હોવા છતાંય તેનું વદનકમળ કરમાયેલું લાગે છે. રોજિંદા કલહથી એનું હૃદય પાષાણ જેવું સખ્ત જાની ગયું છે. બૂલઝીકવાળાં ચિત્રવિચિત્ર કપડાંમાં સજ્જ ગીતા શ્રીમંતાઈનું ધગંડ દાખવતી ઝોરડામાં આંટા મારે છે. ચોવીસે કલાક પાનનાં જીડાં તેના ઝોણની લાલિમાને ટકાવી રહ્યાં છે. ફેડમાં ચાવીનો બૂમખો લટકે છે; ગૃહનાણીનો દમાગ શરીરની લથળથતામાં અનાયાસે ગોચર થાય છે.]

ગીતા : કવિઝો બધાય આવા વેવલા હશે? (રમાકાન્ત બેઠો છે તે ખુરશી પકડી તેની પાછળ ઉભી રહે છે.)

રમાકાન્ત : (પાછળ નિહાળીને) ઝોહ! તમે જ છો કે? (માનિની ગીતાને માન્યુક્ત સંબોધન કરી જરા ચીડવતાનો પ્રયાસ કરે છે.)

ગીતા : (મોં કટાણું કરી) તો ખીજ કોણ અહીં આવવાની હતી?

રમાકાન્ત : તારા આ શબ્દોનો મર્ગ મને જરા ન સમજતો નથી. ગીતા!

ગીતા : વખત આવ્યે જધું સમજશે! હું તો માંભળું છું અને સગવળું છું. કાણ જાણે આ ધર તો તમને ખાવા ધસતું હોય એમ લાગે છે! આખો દિવસ દીનજંધુનું ધર! એ ટંક ખાતા પૂરતાં આ ધરનાં દર્શન કરો છો. સુખદુઃખની જે વાતો કરવાનોય વખત ન ગણે! હું ક્યાં રૂપાળી છું? હું ક્યાં મંસ્કારી છું? (ટેવલ પરથી રમાકાન્તે જોમાં કાચ લખ્યું છે, ને કાગળ ઉઠાવી) વળી આ કાગળ વિનાનાં કાગળિયાં ચીતરતાં, અને વચમાં વિચિત્ર રાગડા તાણવા! શું જીવનનો એજ માત્ર હેતુ છે? (એક ઊંડો નિસાસો નાખે છે.)

રમાકાન્ત : અરે! તેં તો આજે અચાનક જીવનગિમાંસા છેડી દીધી! તું તો સુંદર ભાષણ પણ આપી શકે છે ને શું! (આવેશમાં) ગીતા! ગીતા! તું મારું હૃદય સગજ શકી નથી. મારા આદર્શોનાં મૂલ્ય તારાથી નહિ આંકી શકાય! મને તો સેવાભાવ અને સદિષ્ટતા સિવાય જીવન નીરસ લાગે છે. મારા આત્માનંદની આડે આવી તું ધીમે ધીમે પત્નીત્વના શ્રેષ્ઠ શિખર ઉપરથી નીચે ગળડી રહી છે. તારો સ્ત્રીધર્મ તું કલાંકિત કરી રહી છે. ગીતા! સંસારની ચુલામી કરવામાં જ શું માનવીનું કલ્યાણ છે? સ્ત્રીને જ જીવનનું મધ્યજિંદુ ગણી શું પુરુષે એની પાછળ આંટા મારવા? એવી કર્તવ્યશૂન્યતા મને જરાય આનંદ નથી આપતી. મોહની આંધિમાં ફસાઇ શું પુરુષે આદર્શોને ફગાવી દેવા? નહિ, ગીતા! તું મારા હૃદયની પાસે ત્યારે જ આવી શકે; જ્યારે તું મારા અંતરના અવાજ સાથે એકતાર બની મારા જેટલી જ તન્મયતાથી મારાં કાર્યોમાં રસ લે.

ગીતા : તો શું તમે આડે મારો જીવ, છતાં મારે તમને રોકવા નહિ એજ મારો સ્ત્રીધર્મ એમને?

રમાકાન્ત : જો તારા હૃદયમાં સાચું સ્ત્રીત્વ હોત, તો તારો

પતિ કદી આડે માર્ગે જાય છે, એવી બ્રાંતિ સુધ્ધાં તારા હૃદયમાં ન જન્મી હોત. વિશ્વાસના અભાવમાં પ્રેમ કદાપિ દઢ થતો નથી. ગીતા ! વાસનાઓ વિખવાદ જગાવે છે ; પ્રેમ સમભાવ શીખવે છે ; અને સમભાવથી જ જીવન રસાળ બને છે.

ગીતા : હવે તો ખીજા ભવે આ જિંદગીમાં રસ આવશે !

રમાકાન્ત : તું ભલે નિરાશ થાય ! મને તો આશા છે કે એક દિવસ નિઃશ્વંક તું જીવનની ધન્યતા માણી શકીશ.

[પ્રસ્થાન]

[ગીતા ઉત્સુક નજરે રમાકાન્ત તરફ જોતી રહે છે ; આખરે એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી આવેશમાં પાસેના પલંગમાં શરીરને ધજ દઈને નાખે છે. પડોશી વિમળા આવે છે. જુવાનીનું હમણાં જ પરોઢ ખીલ્યું હોય એવી ઉન્મત્ત વિમળાની આંખોમાં ભરપૂર નિરાશા છલકે છે. રૂપ અને યૌવનના અંબારને હરિદાસના બુઢાપાએ કારાવાસ દીધો છે ; કાંઈક પળે કારાવાસની એ કારમી દીવાલોને તોડીફોડી વિમળા હરિદાસની કુલીનતાના પાળાંડનો પડો ચીરી નાખશે, એવું એની આંખોમાં તોફાન જળ્યા છે.]

ગીતા : આવો ; વિમળા કાકી ! કાંઈ બહુ દિવસે !

વિમળા : ઝેમ જ ! ગીતા ! આ તારા વર તો બહુ જ વિચિત્ર ! કદી તારી પાસે શાંતિથી બેસે પણ નહિ ! રાતદિવસ દીનજંધુના છાપરા સિવાય એન જ પડતું નથી.

ગીતા : વિમળા કાકી ! મારા હૃદયમાં તો ભડકા થાય છે.

વિમળા : પેલી રાંડ ખટકમોલી છોકરી છે ને ? એનું મોહું બેઠ આખો દિવસ બેસી રહેતા હશે !

ગીતા : ના, ના, વિમળા ! એવું ખરાય તો હું એમના વિષે નથી
ધારતી. એ તો એને એન કહી બોલાવે છે. એ એટલા બધા
નિર્ભર અને લાંપટ ન હોઈ શકે !

વિમળા : વિશ્વાસે બેસી રહેજે; અને ધરનાં વૈતરાં ફૂટી જાશે. સંસારનું
સુખ તો હજી પૂરું જોયું ના ! મારા જેવી હોય તો કાનપટી પકડી
જાંચા નીચા કરે ! આવું રૂપાળું મોટું ધર છે ! પૈસો છે !
એ બિખારીના ઝૂંપડામાં એમને એમવું ય શું ગમે છે ?

ગીતા : એ બધું હું જાણું છું; પરંતુ રોહલતાની વાત સાચી
માનતાં મને જરા આંચકા લાગે છે. છતાં હું એટલું તો જરૂર
માનું છું કે આ ધરનો પૈસો દીનજીધુ માટે વેંડફાઈ રહ્યો છે.
એમને સમજાવી ફોસલાવી એ લુચ્ચો અમારા પૈસાથી મોજ-
શોખ કરે છે.

વિમળા : એ તો ઠીક; પણ એની આંખો બહુ ખરાય છે. કદી કદી
અહીં આવે છે, ત્યારે મૂંઝો સામે તાકી રહે છે. એ આવે છે
ત્યારે હું તો ઓરડાની બહાર પણ આવતી નથી.
(વિમળાનું સતીસ્ત્ર એકદમ ઉઝરાઈ જાય છે.)

ગીતા : વિમળા ! મારા તો દુઃખનો પાર નથી ! હું તો છૂટવાનાં
તરફડિયાં મારી રહી છું.

વિમળા : સાવ રોતલ ! તડફૂલ કહી નાખ ! કાં તો હું નહિ કે એ
જાદુગરણી લટુડી નહિ ! ગીતા ! તું ખાત્રીપૂર્વક માનજે કે
એ ચીજાવલી છોકરી તારા સંસારમાં આગ સળગાવશે. તું
તું તો પાકી પતિવ્રતા બની બેઠી છે; પણ પુરુષો તો બ્રમરની
પેઠે કળીએ કળીએ ડાંખ દેતા ફરે છે. તું તો એમને દેવ
માની બેઠી છે; પણ સોમાં બાગ્યે જ એક પુરુષ એવો પવિત્ર
હોય છે. લે ! મેં તો તારા બલ્લાની વાત કહી; હવે તું જાણે

અને તારો વર જાણે! બહુ આ કાચાકચલા! હું તો આ ચાલી.

[આગાદ વિષપ્રયોગ કરી વિમળા ખુગારીથી માથા પર પાલવ ખેંચતી હરિણી શી સરકી બન્ય છે. સ્નેહલતા દાદરમાં ઉભી રહી વિમળાનાં કાનફૂંસિયાં સાંભળે છે; સ્નેહલતાને દાદરમાં ઉભેલી નિહાળી વિમળાના હૈયામાં પ્રાપ્તકો પડે છે. બંનેની આંખો લડે છે. એકમાં કઠોરતા છે; બીજીમાં સદાનૂભૂતિ છે. વિમળાના ગયા પછી સ્નેહલતા ગીતા પાસે આવી ઉભી રહી છે.]

સ્નેહલતા : કેમ? ભાભી! આવકાર આપવો તો જાનુએ રહ્યો, પણ ખોલશો ય નહિ કે શું?

ગીતા : અમારા જેવાં અભણ ગામડિયાંનું ખોલવું તમને ન ગમે!

સ્નેહલતા : તમે તો સંસ્કારમૂર્તિ છો; રમાકાન્તના સહવાસમાં તમે સાચ ખેચા ન રહી શકો! એ તો પારસમણી છે; એમના સ્પર્શથી લોહું કદી લોહું ન રહી શકે.

ગીતા : (વાત બદલવાનો પ્રયાસ કરી) પણ એ તો બહાર ગયા છે; જો તમારે એમનું જ કામ હોય તો —

સ્નેહલતા : મારે એમનું કામ નથી; ગીતા! તમારા શબ્દોમાં મને ઉપેક્ષાભાવની ગંધ આવે છે. તમારા હૃદયમાંય આવો વિકાર? ક્ષમા કરજો! આજે મારે તમારી સાથે મોકળા મનથી થોડી વાતો કરી લેવી છે.

ગીતા : માફ ન લગાડીશ; લતા! મારી પાસે વાતો કરવાનો વખત નથી. જોને માંજ પડવા આવી; મારે રસોડામાં જવું છે.

સ્નેહલતા : એવી બધી શી ઉતાવળ છે? ખાવાનું મોડું થશે તોય મારા ભાઈ નિભાવી લે એવા સહુદયી છે. જુઓને, હું દૂધમાં પનાવું! મેં દાદરમાંથી તમારી અને વિમળા કાકીની વાતો સાંભળી છે; એમાં કશું નવું નથી. મને તો એનાથી જરાય

આશ્ચર્ય થતું નથી. દુનિયાએ ક્યારે કદી કોઈના સંબંધમાં પવિત્રતાનો ભાવ જોયો છે? સંબંધ માત્ર એને અપવિત્ર લાગે છે. દ્રેષની આગમાં વિભળા કાકીએ તમારા કાનમાં જે કાતિલ એર રેડ્યું છે, તે તમારા રોમેરોગમાં વ્યાપે તે પહેલાં હું ઉતારી નાખવા માણું છું.

ગીતા : (આશ્ચર્યમાં) શી વાતો ? શાનું એર ?

સ્નેહલતા : લોકો કહે છે કે રમાકાન્ત અને મારી વચ્ચે એક વિચિત્ર મૈત્રી છે.

ગીતા : જગતની જીમે તાળાં નથી દેવાતાં, લતા ! જગતને યોગવા દે. મારા પતિ ઉપર મને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ છે. એમના ચારિત્ર્યગળ સામે મનોવિકારના વજ્જર સરીખા કોટ પશુ તૂટી જવા સરળયા છે. લતા ! તું નિર્દોષ છે. અમારા સંસારમાં આંતરિક કલહો ગમે તેટલા હોય; છતાં એમના વિષે અશુદ્ધ વિચારો લાવતાં માફ હૃદય કંપી ઉઠે છે. એન ! સસાર એમજ ચાલે ! કલહ વિના સ્નેહની ઉત્કૃષ્ટતા સચવાતી નથી.

સ્નેહલતા : ઇશ્વર તમારા સંસારની રક્ષા કરે ! ગીતા બાબી ! તમે મને આશ્ચર્યમાંથી ઉગારી લીધી છે. શ્રદ્ધા અને સ્નેહની છાયામાં તમે દંપતીનું નાવ ગમે તેવા ભીષણ અગ્નિવદોદ સામે ટક્કર ઝીલશે. લ્યો, ત્યારે પ્રણામ ! બાબી ! હવે હું રમ્મ લાજશ.

[પ્રસ્થાન]

ગીતા : આવજે, લતા ! (સ્વગત) આ ગિતારીનો શાં વાંક ?

[વેદનાપૂર્વક આંખે ગીતા તરફ તાકી રહે છે; આંખને ખૂણે સ્નેહ અને સહાનુભૂતિનાં અશ્રુજળ આવી ડરે છે.]

પટપરિવર્તન.

અંક ૧ લો : પ્રવેશ ૩

સ્થળ : હરિદાસનો ખંગલો

સમય : સવારના દસ

પાત્રો : વિમળા; નિરંજન; હરિદાસ; કુલીન; રામદાસ અને જેમંગ

[વિશાળ ખંડમાં થોડું ફર્નિચર છે; એક બાબુએ મચ્છરદાનીથી આચ્છાદિત પલંગ પડ્યો છે; વિદાસ વૈભવોનાં સાધનોની કમી નથી. શયનખંડ સર્વ પ્રકારે સુસજ્જિત છે; પરંતુ ગાલ સુખોથી જકડાએલી વિમળાના હૃદયમાં અસંતોષ અને શુષ્કતાનું એક છૂપું ઝરણું વહે છે. યૌવનનો ઉન્માદ પરાણે દગાવી રહેલી મત્ત પ્રમદા જગણા હસ્ત ઉપર મસ્તક ટેકવી સોફા ઉપર પડી છે. અલકલટો ગાલોની લાલિમા સાથે જોલ કરી રહી છે. પાલવ માથેથી ખસી ગયો છે; વેણીનાં ફૂલની ફારમ ફેશની કમનીયતામાં વધારો કરી રહી છે. તૃષાતુર આંખો કાંઈક શોધે છે; ત્યાં અચાનક નિરંજન આવી ચડે છે.]

નિરંજન : કાકા ઘરમાં છે કે ? (ધીમેથી દાદરમાં ડોકિયું કરે છે; વિમળા ચમકે છે; ખસી ગએલા પાલવને ઝડપથી માથા ઉપર ખેંચે છે.)

વિમળા : (કટાક્ષમાં) સૌ કોઈ કાકાના જ ગ્રાહકો ત્યાંયા આવે છે ! આ ઘરમાં કોઈ કાકીનો તો બાવ જ પૂછતું નથી ! અહ ! હ ! હ ! હ ! (શીકકું હાસ્ય કરે છે.)

નિરંજન : કેમકે કાકાફી ધન સર્વમાં વહેંચાતું રહે છે. પરંતુ આપના યૌવનની મૂડી તો સદાય અરપૃથ્થ ! સદાય સુરક્ષિત

રહેવા સન્નિધિ છે ! (વિમળાના ગર્ભસ્થાન ઉપર હળવું તાગ્યાળુ
છોડે છે. કામાતુર વિમળાના હૃદયના તાર ઝળીઝળી ઉઠે છે.)

વિમળા : પ્રભુવક્રમામાં નો પૂરો પ્રવીણ લાગે છે, નિરંજન !

નિરંજન : વિમળા ! આ રૂપ, આ લાવણ્ય અને આ દેહલાલિત્ય
જીવનના અંત સુધી અક્ષય રહેા !

વિમળા : ઓ ! ઓ ! નિરંજન ! મને ચક્રી આવે છે ! મારું માથું
ભમે છે. (નિઃશ્વેષ્ટની જોમ સોફા પરથી નીચે પડે છે.)

નિરંજન : અરે આ નવો વ્યાધિ તમારામાં પેઠો છે ને શું !

[સંક્રાંત્ય અને શરમથી દગાઈ જતો હોય એ રીતે વિમળાના
દેહનો ઊંચકી સોફા ઉપર મૂકે છે. નિરંજનના સ્પર્શથી વિમળા
રોમાંગિત બને છે; અને એ સ્પર્શસુખની અનુભૂતિથી આંખોમાં
એક નવીન પ્રકારની ખુમારી જાગે છે.]

વિમળા : (સ્વ.) આહ ! નિરંજનના હાથનો સ્પર્શ કેટલો માદક છે ?
(પ્રગટ) નિરંજન ! આમ સદાકાળ તારા હસ્તનો સ્પર્શ
પામું તો !

નિરંજન : ગાયાનો ગદિમા સંસારમાં વધી જ પડે ! જગત જેને
મુક્ત સહચારની મનોહર ઉપમા આપે છે, એની પ્રત્યક્ષ
અનુભૂતિ થાય !

વિમળા : નિરંજન ! એકાંત ક્યારેક કેવી મધુર બને છે ? આવ,
નિરંજન ! આગ ભડકે છે શું ! જગ પાસે આવ ! મને જાથમાં
લે ! અને એવી જાંસ દે કે જીવનભરનો આ દેહનો અકકાટ
ભાંગી જાય.

નિરંજન : કેવો કુત્સિત વિચારો ? માફ કરો ! વિમળા ! હું તમારી
આ વસમી આકાંક્ષાને ઠોકરે મારું છું. મને એવો કાચો હૃદયનો
તરંગી યુવાન સમજ્યાં ? તમારી કામવાસના આટલી હદે પહોંચશે

એની મને ખબર ન હતી. આવી અધમતાની મને આશા ન હતી. વિમળા! કૃપા કરી મને હવે જવા દો.

વિમળા: જરા ખામોશ! નિરંજન! આગ્યો છે તો હૈયામાં પ્રજ્વળી રહેલા અગ્નિની જ્વાળાઓનું પૂરેપૂરું દર્શન કરતો જા! સ્ત્રીઓને તારો નિર્દય સમાજ શું સમજે છે? સ્ત્રીઓને આવી નિર્મલ્ય, આવી પતિતા, આવી હત્યાચારિણીઓ કાણે કરી? તમે! તમારી જોઝારી સમાજ રચનાએ! તમારી ભીષણ રૂઢિઓએ! તમારી કુળમર્યાદાઓએ! તમારી સડેલી લગ્નપ્રથાએ! જેણે મારા જેવી સેંકડો આશાભરી નવનૌવનાઓને ધરડા, ખોળા ધુવડોને ગળે બાંધી એમના લગ્ન બાળી દીધા છે. કહે! સ્ત્રીઓના આ અધઃપાતનો જવાબદારી કાની છે? તમારી! સમાજની! નિરંજન! તમારા સમાજમાં પુરુષોને રાગ જાગવું નથી; જ્યારે સ્ત્રીઓને પરાણે સતી સીતાના આદર્શો પર દૃઢ રહેવાનો ઉપદેશ દેવામાં આવે છે. લાલ્ચ ક્યાં નથી લાગતી તમારાં એ શાસ્ત્રોમાં!

નિરંજન: વિમળા! વિમળા! કચકાએલા નારીહૃદયનો આ આવેગ માત્ર છે. કાળી વાદળીની ભયાનક ગર્જનાઓ પ્રાણી માત્રના હૃદયમાં ક્ષણભર આઘાત કરે છે; પરંતુ એ વાદળી જ્યાં આદર્શ જાતી તૂટે છે, ત્યારે ધરિત્રીનું હૈયું કેવું નિર્મળ! કેવું સુચારુ સ્વરૂપ ધારણ કરે છે? કદી તમારી પણ એ હાલત છે. હું તમારા હૃદયની વેદના સમજી શકું છું. સમાજ જે છે તે સદાકાળ રહેવા સર્જાયો નથી. તમારા જેવી લાખો નવનૌવના લલનાઓનાં આંસુ આખરે આ સમાજનો મેલ ધોઈ નાખશે. રૂઢિના ખરપરમાં હોમાએલી રાંક અબજાઓના અભિશાપ એક દિવસ નિઃશંક સમાજની આ જીભ દીવાલોને ભસ્મીભૂત કરી નાખશે.

ત્રિમળા : તો શું મારે આખર સુધી આગ આંસુ સારવાં? પરાણે
આ દુઃખ દાવાનળમાં સળગી જવું?

નિરંજન : હા! એવો આત્મભોગ સમાજ સુધારણા ગાટે અનિવાર્ય છે.

[હરિદાસ આવે છે; જરા ધીમે ખોળારો કરે છે;
ત્રિમળા આંસુથી ભીંજેલા એના તપ્ત મુખચંદ્રને ધૂંધટમાં
છુપાવી ચપળ હરણી શી ઝોરડામાં ચાલી જાય છે.]

હરિદાસ : અદ્યા, નિરંજન! તું અહીં ક્યાંથી?

નિરંજન : આપની શેઠમાં જ આવ્યો હતો; પરંતુ આપ જહાર
ગયા છો, એમ જાણી પાછો જવા વિચાર કરતો હતો; ત્યાં
કાકાએ પરાણે રોક્યો. ગાગની બે ચાર નવાજૂની વાતો
સાંભળી! આ જુઓને હરિદાસ કાકા! હું તમને પેલી સભાની
વાત પૂછવા આવ્યો હતો. (યુક્તિપૂર્વક વાત જદસે છે;
હરિદાસ જરાજર્જરિત કાયાને જળપૂર્વક ઇઝીચેરમાં નાખે છે;
તોકર આવી હુકો આપી જાય છે; હરિદાસ એના ધૂંધગોટાથી
આપા ઝોરડાને બરી દે છે.)

હરિદાસ : હા, જોને નિરંજન! આ તારા દોસ્તદારનું કાંઈ સમજાતું
નથી.

નિરંજન : કેવું? કુલીનચંદ્રનું?

હરિદાસ : હા, હા, એ પણ હવે ઉંમર લાયક થયો! એના લક્ષ્મી કાંઈક
વિચાર કરવો જોઈશે ને? પરંતુ એ વિષયમાં એના કેવા
વિચારો છે તે મારે જાણવા પડે. સાડે ધર અને કુળવાનની
કન્યા હોય; થોડું બણેલી હોય; એટલે જસ. પણ રૂપ, રંગ
અને સંસ્કારની સમજણ આપણને થોડી પડે! એ જાણું
કુલીનની પસંદગી ઉપર આધાર રાખે છે. પણ કાણ જાણે
એ નાદાન છોકરો હજુ દુનિયા શું છે તે પણ જાણતો નથી.

ખાસ્યો જુવાન જોધ થયો; હવે કાંઈ નાનો કીકો ગોઠો છે ? છેલ્લટાક થઈ ફરવું, મોજશોખ કરવા, ગામમાં રોજ નવાં નવાં તોફાન જગાડવાં ! અરે ! એના તોફાનની કંઈક ફરિયાદો મારી પાસે આવે છે. લોકાય શું કરે ! મારી મોટાઈ આડે આવે છે; સૌ મારા ખાનદાનની લાયકાત પિછાણે છે; નહિ તો કોઈ એનું એવું સ્વછંદી વર્તન સાંખી ન શકે. (હુકાને દમ મારે છે.)

નિરંજન : આપનું કહેવું સો ટકા સાચું છે. મુરખખી શ્રી !

નરિંદાસ : નહિ તો ? સાચું છેક અંધેરે ક્યાં ચુધી ચાલે ? જરા દુનિયાદારી શીખવી; પાંચ માણસોમાં બેસવું; બ્યવહારની વાતો કરવી; એ બધા તો આગળ પડવાના રસ્તા છે ! ગામમાં પેલો દીનબંધુ જેવો બિખારો આગળ પડે, અને શું મારો કુલીનચંદ્ર પાછળ રહે !

[નાનુક, પાતળી, સુડોળ કાયાને કોટ-પાટલુન વડે સગ્ગવી; મોઢામાં સુંદર ગોદડકેષક નાખી, ધૂન્નવતુંલો રચતો કુલીન આવે છે. વારે વારે આંખો ઉપર ધસી આવતી વાળની લાંબી લટોને માથા પર પાછી ફેંકવાનો અભિનય કરે છે. કુલીનનું જીવન વિલાસિતાનું કેન્દ્ર છે; ભૂકુટિમાં જાદુ છે; નજરમાં તીર જેવી તીક્ષ્ણતા છે; કલાભરી કામિનીઓનાં કાળજી વીંધી નાખવાની એ આંખોમાં તીવ્રતા છે. કુલીન એટલે છટા, સુંદરતા અને સ્વચ્છંદતાનો સુમેળ !]

કુલીન : (પરાશ) હુક ! ત્યાપુ બેઠા છે ને હું તો બેઠાગ સિગારેટ ફૂંકી રહ્યો છું ! (સિગારેટ ફૂંકી દે છે; મારેલા દમનો ધૂમાડો પરાણે ગળામાં ઊતારવાનો અભિનય કરે છે.) અરે ! આ તો ત્યાપ છે કે જર્મન જસુસ ! (પ્રગટ) નમસ્તે, પિતાશ્રી !

હરિદાસ : કુલીન !

કુલીન : જી, હાં ! (દેહના ચિત્રવિચિત્ર વળાંક રચતો જરા પાસે જાય છે.)

હરિદાસ : મોઢામાંથી ધૂમાડી શાની નીકળે છે ?

કુલીન : પેટમાં આગતો ગિલકુલ્લ સંભાળ નથી; પિતાશ્રી !

હરિદાસ : નાદાન ! મને છેતરે છે ? મારા દેખતાં ખીડી પીવાની ધૂષ્ટતા ?

કુલીન : બાપુ ! હવે હું જરા મોટો માણસ થવાના પ્રયાસ કરું છું.

હરિદાસ : (મૂછોમાં મંદ હાસ્ય ફરકાવી) ઠીક છે; દીકરા ! હું પણ એજ વિચાર કરું છું કે ખીડી અને હુકાથી સમાજમાં ઝોળખાણ વધે છે.

કુલીન : હું એના જ અખતરા કરી રહ્યો છું; પિતાશ્રી !

હરિદાસ : હાં ! એ તો ઠીક, કુલીન ! તું હગળાં જ પેલા જેસંગને ઘેર જા. સાંથની ઉધરાણી કર. હરામખોરને હજુ પૈસા ભરી જવાની દાનત થતી નથી. હુન્નરો ! પાજી !

[હુકાની નળી દૂર ફેંકી, ડાચું ફાડી એક વિકરાળ બગાસુ ખાય છે; અને આરાગખુરસીમાં ઢળી પડે છે.]

કુલીન : (સ્વ.) સાંથની ઉધરાણીને નામે જેસંગને ત્યાં રોજ દસ આંટા મારું છું. વળી આજે એક વધારે ! પિતાએ કાગળીરી તો બહુ જ સુંદર ગતાવી ! સાંથ તો જાણુએ રહી; પણ પેલી મદમસ્ત ગૌરીનાં દર્શન તો થશે ! કેવું સુગઠિત શરીર ! કેવી જાદુભરી આંખો ! કેવો મોહક છાતીનો ઉભાર ! આહ ! રૂપ અને યૌવનનો એ અખૂટ ખજાનો કેના ય નશીબમાં નિર્માયો હશે !

[પ્રસ્થાન]

હરિદાસ : વારૂ, નિરંજન ! ગામમાં જે જાહેર સભા થવાની તું વાત કરે છે, તે શું સાચી હકીકત છે !

નિરંજન : જી હા ! એ તો ગામમાં રમાકાન્ત અને દીનજીંધુ જેવા પ્રગતિવાદીઓ વસે છે, ત્યાંસુધી રોજ કાંઈને કાંઈ પ્રવૃત્તિઓ થવાની !

હરિદાસ : એ સભાનો હેતુ શો છે ? (ખુરસીમાં જરા ટટાર ખેસવાનો પ્રયાસ કરે છે.)

નિરંજન : ગિવાજોનાં અનિષ્ટ નત્તે દૂર કરવાનો !

હરિદાસ : પ્રમુખ અને વક્તા કોણ છે ?

નિરંજન : પ્રમુખ કામરેડ દીનજીંધુ; અને વક્તા રાજેશ્રી રમાકાન્ત ! અહીં તો રેવડીવાળાનો સાક્ષી ગંડેરીવાળો એવી વાત છે.

હરિદાસ : શું પ્રમુખપદ માટે મારો કુલીનચંદ્ર લાયક ન હતો ? દીનજીંધુની લાયકાત શી ? આ ગામની આગેવાની એ કરી જ કેમ શકે ?

[રામદાસ આવે છે; માથે તાલ પડી છે; મૂછોના વાળ પૂણી જેવા સફેદ જની ગયા છે; શરીરનો મેદ વધી પડ્યો છે; જેથી ગળું અને ગરદન એક જન્યાં છે. સાડામાત મળુની કાયા પરણે હાલી શકે છે. જીભ જરા જાડી છે; રૂઢિપુળની તીવ્ર રેખાથી અંકિત મુખમુદ્રા વિકરાળ લાગે છે. રૂઢિનો રાક્ષસ રામદાસની પ્રચંડ કાયાથી નિરાળો નહિ હોય.]

રામદાસ : અન્ન, પાણી અને આગરૂ સિવાય જે કહો તે જાધી ! આ અમારો પેલો રમાકાન્ત પણ અકલનો ઝોથમીર લાગે છે. સમજતો નથી કે એવા બિખારીનો શો સંગ ?

નિરંજન : રમાકાન્તના પૈસા છે એ એના જ છે ! એને બિખારી કોણ કહી શકે ?

રામદાસ : દીનજીધુનું મોઢું નથી કહેતું! એના જાપની મતા નથી,
ત્રીજા ધરનો આવી ખાશે તો શું બાપ પિતરાઈઓ જખ મારશે ?

નિરંજન : જખ તો એવી મારશે ! રામદાસ કાકા ! તમારામાં વળી
મીઠું ક્યાં છે ? નહિ તો રમાકાન્તની મગ્ગલ છે કે તમને
પૂછ્યા વિના પગલું ભરે !

હરિદાસ : અરે પૈસાની વાત જાણુએ રહી; જે સભા થવાની છે
તેમાં રમાકાન્ત ગેરહાજર રહે એટલો જ દોષસ્ત થાય તોય ખસ છે.

રામદાસ : એથી મલાનું કામ એાણું અટકવાનું છે ?

નિરંજન : પછીની વાત પછી ! સભામાં બંગાળ પાડવા ચાર
પાંચ ગુંડાઓને હું સાધી રાખીશ. દીનજીધુનું માથું બલે
ફૂટે ! પણ રમાકાન્તને ઈજા ન થાય એ આપણે જોવું જોઈએ.

[જેસંગ આવે છે; જાણુમાં છૂપાઈને રચાતી પ્રપંચ જાળ
જાણી લે છે. જેસંગની કદાવર કાયા કાળભૈરવ શી ઉમ્મતા
ધારણ કરે છે. હાથમાં સળવળાટ થાય છે; પરાણે કોષને રોકે
છે. જાતિશ્રમ અને સ્વસ્વનું જોજસ એના અંગેઅંગમાં પ્રદર્શિત
થાય છે. સુગઠિત ડિલ્ડોળ, દ્યાર્દ્ર આંખો, અંગે નિર્દોષ શ્યામ
મુખાકૃતિ ઉપર સંતોષનાં રિગત ફરકે છે. જેસંગ એટલે
પ્રત્યક્ષ પરાય ! એની કાયા અર્ધનગ્ન છે; ઢીંચણે અડે તેવી
પોતડી પહેરી છે; મેલું, ફાટેલું ફાળિયું એના માથાનું અમૂલ્ય
આભૂષણ છે; જગતનો તાત ! માનવતાનો રક્ષક ! જગજાલને
અજવઓથી ઢાંકનારો જેસંગ આજે અડધો ભૂખ્યો, અડધો
ઉધાડો છે.]

રામદાસ : એ ય છે ને એ દેશ્યાં ખાતો ! એટલે પાંસજો થશે.

હરિદાસ : નિરંજન ! તો એ જવાબદારી તારી !

નિરંજન : બેલાશક ! પરંતુ એમાં ભ્રેખમ સો ટકા છે ! પૈસા વિના
એવાં કામ થાય નહિ ! સમજ્યા ! કાકાશ્રી !

હરિદાસ : પૈસા માટે બેરીકર રહે. બોલ, કેટલા ભ્રેખએ !

નિરંજન : ગસો, ચારસો ખસ છે ! મુરખખી ! આપ જેવા શ્રીમંત
માટે એ જાહુ જ જૂજ રકમ છે. (પરોક્ષ) દુનિયા નિરંજન
જેના નટખટોને શા માટે પોષી રહી છે ! દુનિયા કાવત્રાંની
જનેતા છે માટે ! પુણ્યની પ્રચંડ માંકળોને ઢીલી કરવા જગત
આજે લાખો નિરંજન પેદા કરી રહ્યું છે. આહ ! જડતાએ
માનવતા સામે જંગ માંડ્યો છે; પુણ્ય સામે પાપે મોરચા
માંડ્યા છે; જાંને એક ખીચનાં નખળાં સ્થાન શોધી રહ્યાં છે.
નથી સમજતું, કયારે કોની મોરચાજાંધી તૂટી જશે ?

હરિદાસ : વાફ ! નિરંજન ! લે, આ ચારસો રૂપિયા ! ભ્રેખે,
પાસા અવળા ન પડે.

[ચારસો રૂપિયાની નોટાનાં જાંડલ આપે છે; એક મહાન
વિજય મેળબ્યો હોય તેમ મુખ ઉપર આછાં રિમત લાવી
નિરંજન નોટાનાં જાંડલ ખિરસામાં સરકાવી દે છે.]

નિરંજન : અવળા દાવ ખેલે એ નિરંજન જુદા !

[નિરંજન પસાર થાય છે; અને આ રીતે સભામાં તોફાન
કરવાની લાયાનક યોજના ધડી રૂઢિપૂજકોની જમાત વિનાશના
ઉતરતા ઝોળાની જેમ અદૃશ્ય થાય છે.]

જેસંગ : (સ્વ.) આ જમડાંની જમાતે પૈસા આપી ચુંડા લાવવાનું
ચોકકું, ઝોઢવ્યું લાગે સે ! માળા હરામખોર આ કુળવાનોની
આંખોમાં પેલા ગરીબોના બેલી, દખિયાંના સાથી ! ગાય જેવા

ગરીબ દીનુ અને રમુ કણાની માફક ખૂંચે સે. સલામાં
 ધાંધલ મચાવી એમનાં માથાં ફેાડવાનો ધાટ ધડચો સે; પણ
 બચ્ચાઓ! બગર નથી કે આ જેસંગ જીવે સે તાં લગણુ દીનુ અને
 રમુનો વાળ વાંકો થવાનો નથી. તમારા જેવાં મજરાંને તો હું
 ચપટીમાં ચોળી દેશ ! ચાલ ! જેસંગ ! પૈસાદારોના પાપનો
 ધડો તું આજ ફેાડી નાંખ્ય ! તું ચ માણસ સે ! તારા દલમાં
 પરજુ વહે સે !

[પ્રસ્થાન]

અંક પહેલો : પ્રવેશ ૪

સ્થળ : કુલીનચંદ્રનું દીવાનખાનું.

સમય : બે પોરના બાર.

પાત્રો : કુલીન; નિરંજન; હરિદાસ; સ્નેહલતા; જસંગ; અને જાળકો.

[કુલીન સિગારેટના ધુમાડાનાં તુલ્ય રચતો અંકમાં પ્રવેશ કરે છે. સ્ત્રીઓના પોશાકની સ્પર્શ કરતા લાંબા, ખુલ્લતા ઝત્રીસ ઇંચની ઘેરવાળા પાયજામા ઉપર સુંદર રેશમી પહેરણ પહેલું છે. ગળામાં મફલર નાખ્યું છે; પગમાં જૂની મુલાયમ, અણીદાર મોજડીઓ પહેરી છે.]

કુલીન : (સ્વ.) આ પેલો દીનખંધુ ગામમાં ન મળે ધર કે સીમમાં ખેતર! અને આખા ગામની પંચાતો કરવાનો ફાંકો રાખે છે! બાપ પાછળ એ પૈસા વાપરવા ન મળ્યા, ત્યારે મોટા સુધારક થઈ બેઠો! શું પ્રગતો ઉદ્ધાર કરવા નીકળી પડ્યા છે? ગામની બધી મઝાજ તોડી નાખી. સાળુ, ત્રણ પૈસાનું ઢેકું ચ સામો જવાળ આપે છે. જમણવાર બંધ કરવા છે! દારૂનિષેધ કરવો છે! તળી અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો દાંડો હાથમાં ઝાલ્યો છે. અરે! એમ કહો કે જગતમાંથી કુળમર્યાદા અને ધર્મનું નિકંદન કાઢવું છે. (નિરંજન આવે છે.)

નિરંજન : વાહ! દોસ્ત! ખાનદાનીની તો વાત થાય! ખૂણમાં પેસી વિધવા પુત્રી ધરના નોકર સાથે ખ્યાર કરે તો પાપ નહિ!

પથ પુનર્લભ તો થાય જ કેમ ? દીકરો દેશાટન કરે, ત્યારે પિતા પુત્રવધૂનો પાલન પકડે એમાં તો શાઓએ સૂચવેલી નિયોગની જ ભાવના છે ને ? ખાનગી બધું ય ધર્મ છે ! ભાષામાં “ખાનગી” શબ્દ એટલા માટે જ ચોંચાયેલા છે ?

કુલીન : ઓહ ! નિરંજન ! તું જ છે કે ? આવ દોસ્ત ! હું તારી જ રાહ જોઈ છું. હે, નિરંજન ! (સિગારેટ આપે છે.) જિંદગીમાં મોજ વિના ખીજી છે શું ? જિંદગીનું પ્રયોજન રસિકતા !

નિરંજન : Oh ! I See ! ધૂમ્રપાન ! Oh ! Thanks ! (સિગારેટ ચેતાવી પીતા માંડે છે; ધૂમ્રના ગોટાથી ઓરડાનું વાતાવરણ ઘેરું થતી જાય છે.)

કુલીન : દોસ્ત ! આ તો તારું છેલ્લી હપ્તું સ્વાગત ! જો, આજઠાસ સંસાર-સુધારનાં માધનોમાં સિગારેટ મોખરે છે. (કુલીન ખાજુના ખંડમાં જાય છે; કપાટમાંથી એક શેરપેન નામના લહેજતદાર શરાણતી ખાટલી લાવે છે.)

નિરંજન : કુલીન ! આ શું ?

કુલીન : ખોટલ, બિરાદર ! બસા, ખાટલી શબ્દથી કયાં બડકે ? એમાં ગંગાજળ છે, ગંગાજળ !

નિરંજન : માળા અધમ ! આ તો મદિરા !

કુલીન : અરે, મદિરા નહિ ! પવિત્ર મઘ છે. નિરંજન ! ઋષિમુનિઓ પથ મઘ જેવો માદક સોમરસ પીતા હતા; અને મહા યજ્ઞ કરતા હતા.

નિરંજન : ઋષિમુનિઓના પાવન પગલે આસવામાં જ ભારતવાસીઓનું ગૌરવ છે; એમને ? (પરોક્ષ) રે ! અંધશ્રદ્ધા ! રે ! હંસ ! રે ! પાખંડ ! જુઓ, જુઓ, કુળધર્મના ઓ પોકળ પૂજારીઓ ! સજ્જનતાના સ્વાંગમાં છુપાએલા આ પૈસાદારના પુત્રની પાપલીલાનો મૂર્તિમંત ચિતાર !

કુલીન : અરે, મિસ્ટર ! એનો સ્વાદ તો ચાખો ! એની તાકાતની તો ખાત્રી કરો !

નિરંજન : શરાબમાં સ્વાદ ! શરાબમાં શક્તિ ! miracle ! Great miracle ! આહ ! હા ! હા ! હા ! (અટ્ટહાસ્ય કરે છે ; કુલીન પ્યાલીમાં મદિરા ભરી મુખમાં ઠાલવે છે.)

કુલીન : અરે ! આ તો વસાણાનો રાજગળ છે ! રાજગળ ! એના એક દીપામાં સો સિંધુને ઉછાળવાની શક્તિ છે ! (મદિરાની કેશમાં શરીરનું સ્વાસ્થ્ય ગુમાવે છે ; અને આગતેમ ગોથાં ખાય છે.)

નિરંજન : અહ્યા ! સીધો ઉભો રહે ! ક્યાંક દીવાલમાં ગાજડું પાડી દમચ. (કુલીનને પકડે છે.)

કુલીન : હ...હ... છોડી દે ! ન...ન...નિરં ! હું બ...બ... બિલકુલ બ...બ...ભાનમાં છું. હું પ...પ...પૂર્વજ્ઞેના પગલે ચાલી રહ્યો છું. જ્ઞે...જ્ઞે ! પ...પ...પેલી પ્રિયા આવે છે ! એને માથે ચોટલો નથી ! કેવું સ...સ...સુંદર છે એનું શીર્ષ ! આહ ! એનું માથું જમીન ઉપર ! પ...પ...પમ હવામાં હાલે છે. (નિરંજનને બાથમાં જકડી લે છે.)

નિરંજન : એય ઉલ્લુ ! આ શું બકે છે ? અહીં શ્વાનો વળગે છે ? આધો રહે ! (સ્વ.) મારો દીકરો ગોરખધંધાઓથી આગ્રાદ ટેવાઈ ગયો લાગે છે ! (કુલીનને સોફા પર ખેંચાડે છે.) લે, લે, હવે હેઠો ખેસ ! બાપા ! જરા આરામ લે ! તારા મગજનું ચક્કર ખસ્યું છે ; તારી કલ્પનાનો કનકવો આસમાનમાં ઉડ્યો છે. (કુલીન ગળપૂર્વક ઉભો થઈ જાય છે.)

કુલીન : છટ ! હું શરાબી ! (ફરીવાર પ્યાલીમાં મદિરા ભરી મુખમાં ઠાલવે છે.)

નિરંજન : દારૂના પીપમાં આને કુખાડી દે તો પણ એની તૃષા

છીપે કે કેમ એ શંકા છે.

કુલીન : નહિ ! હું તો પૂર્વજોની માત્ર સુધારેલી આવૃત્તિ છું. પૂર્વજો ગૌમુખીમાં માળાને ખદસે ખંજર ! અને દેવસેવાની સાગત્રીમાં શાલીગ્રામને સ્થાને શરાવની બોટલ ગોઠવતા હતા.

નિરંજન : ખંધ કર ! ઓ ! પરમ મહાપૂજક તારૂં મદિગાપુરાણ ખંધ કર ! ભૂંડા ગહાસલાની સરકારનો મહાનિષેધનો કાયદો લજવાય છે.

કુલીન : એ કાયદો લોકશાસનની ભાવનાને અનુકૂળ નથી. એકને સુખી કરવા ખીજનાં સુખનાં સાધનો જૂંટવી લેવાં એ સાચું લોકશાસન ન કહેવાય !

નિરંજન : Democracy ! મારો બેટા ! આગેકદમ જૂથનો સભ્ય લાગે છે !

કુલીન : નિરંજન ! લઘુમતીના હકો જૂંટવી લેવાનો કાષ્ટને હક નથી. જહુમતીના તંત્રમાં સાચા લોકશાસનની ભાવના કચડાઈ જાય છે.

નિરંજન : આના શબ્દોમાં સમસ્ત પ્રજાના માનસનો સ્પષ્ટ પડઘો પડે છે ! દેશની પ્રગતિને રોડી રહેલું પ્રજાતું આ અજ્ઞાન દૂર કરી પ્રથમ લોકગત જાગૃત કરવાની અનિવાર્યતા છે. મહાનિષેધ જેવા અખતર ત્યારે જ સફળ થાય.

[કુલીન દૂરથી તેના પિતા હરિદાસને આવતા નિહાળે છે; આંખોમાં કેદને સ્થાને ભયની હાયા પથરાય છે.]

કુલીન : ઓહ ! નિરંજન ! જો તો, સામેથી મારા પિતાશ્રી અહીં આવતા જણાય છે ! હું જરા આ મહાના પાત્રને વગે કરું !

નિરંજન : કેમ ખચ્યા ! ઋષિમુનિઓના આદર્શો આકળા પડ્યા !

[કુલીનની પાપખીરના પર એક આકળું વાગ્યાણું છોડે છે;

કુલીન ઝડપથી શરાવની બોટલ સંતાડી આવે છે.]

કુલીન : નહિ, નહિ, એ તો વડીલ લોકોની જરા આમન્યા !

નિરંજન : એમાંય ગુલામી ! એમાંય બહુમતીનું તંત્ર ? ફગાવી દે
એ વડીલશાહી ! (હરિદાસ આવે છે; આંખોમાં ક્રોધની જ્વાળા
ભબૂકે છે.)

હરિદાસ : કાણુ છે વડીલશાહી સામે અંક પોકારનાર દુષ્ટ ! હુર !
શું મારા ઘર સુધી આવી પહોંચી એ દુર્ગંધ ?

નિરંજન : દુર્ગંધ દારૂની છે; વડીલ !

હરિદાસ : હેં મારા ઘરમાં દારૂ ? શ્રી હરિ !

કુલીન : મહાપાનનો મદિમા મેં એક પુસ્તકમાં વાંચ્યો છે; પિતાશ્રી ?

હરિદાસ : હેં ! (આંખો ફાડી કુલીન સામે તાકી રહે છે.)

કુલીન : પિતાશ્રી ! દારૂથી શારીરિક સ્વાસ્થ્ય ટકે છે; અને એચેની
નાશ પામે છે.

નિરંજન : હા મુરખી ! એ તો વસાણાનો રાજગ છે ! વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી
જગદીશચંદ્રના ઉત્તરાધિકારી કુલીનચંદ્રનું એ મહાન સંશોધન છે.

હરિદાસ : અરે ! એા દુષ્ટો ! મારા ઘરમાં આવો બ્રહ્માચાર ?

નિરંજન : હોય; કાકા ! એ તો જુવાનીના જુસ્સામાં તમેય કંઈક
ગિધાં છતાં કર્યા હશે !

હરિદાસ : ખરૂં કહ્યું, દીકરા મારા ! જોને, હવે મારો કુલીન મજાનો
જુવાન થયો ! માગાં તો ધણાં આવે છે; પણ કુળવાન કન્યા
અને પાંચ હજારની પહેરામણી વિના આ હરિદાસના ઘરનો
વર ઘોડે કેમ ચડે ?

નિરંજન શું વરવિક્રય ?

હરિદાસ : જી, હા ! કુળની તો કિંમત થાય ને ?

નિરંજન : સો ટક સોનાનો સિક્કો ! કાકા ! વાત મુદ્દાની છે. (સ્વ.)

જ્યારે શ્રીમાને ધરડે ઘડપણ કન્યા માટે એક જ કાચળી ઢીલી કરી હતી ! એક નંગ તો હાલમાં જ ખરીદી ખાંજરે નાખ્યું છે.

[સ્નેહલતા અને બીજી ગ્રામ્યકન્યાઓ પ્રૌઢશિક્ષણકાલી બિદ્યા ઝોળી લઇ પ્રવેશ કરે છે. કુલીન અને નિરંજન આદ્યા જાય છે.]

સ્નેહલતા : વડીલ ! વંદેમાતરમ્ ! (એ હસ્ત જોડી નમસ્કાર કરે છે.)
આપના અરણ્યોમાં એક બિદ્યા છે.

હરિદાસ : બિદ્યા ? બીખનો ધંધો ક્યારથી શરૂ કર્યો ? સ્નેહલતા !

સ્નેહલતા : બિદ્યા એક પ્રકારની નથી હોતી. આ તો રાષ્ટ્રીય બિદ્યા છે. એમાં જનસમૂહના કલ્યાણની ભાવના છે. સૈકાંથી વહેગ અને અજ્ઞાનના કાદવમાં ખૂંપી ગયેલા રાષ્ટ્રના કરોડો પ્રૌઢ અભણોને બચાવી તેમના હૃદયમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ જાગ્રત કરવા નિરક્ષરતા નિવારણની યોજના કરવામાં આવી છે.

હરિદાસ : શું દુનિયા નઠોર જાતી છે ? બીખ માગવી એ તો આજકાલ શરણી ધંધો થઇ પડ્યો છે.

સ્નેહલતા : આપ જેવા પૈસાદાર શું એટલું દાન પણ નહિ આપી શકે ?

હરિદાસ : નહિ; સાડી સાત વાર નહિ; આદ્યાં જાય.

સ્નેહલતા : તમારે હૃદય છે કે પથ્થર ?

હરિદાસ : આહ ! ફૂલ જેવા હલકા શબ્દો હૃદયમાં કાંટાની માફક વાગી રહ્યા છે. સ્નેહલતા ! સાચી વાત એમ છે કે આજકાલ વેપારધંધામાં મંદીનું મોજું ફરી વળ્યું છે !

સ્નેહલતા : પણ શ્રીમંતોના મોજશોખમાં તો તેજના તરંગો ઊછળી રહ્યા છે.

હરિદાસ : નહિ, નહિ, સ્નેહલતા ! મોજશોખ તો આજકાલ સુકાઇ ગયા છે. પણ દાન દક્ષિણાઓનો રાફડો ફાટી નીકળ્યો છે.

જાત જાતનાં કંડો ફારી નીકળ્યાં છે; દુકાળકંડ! ગૌઆસકંડ! વૉગકંડ! પ્રૌઢશિક્ષણકંડ! અગે લૂલાં લંગડાંની જગાતો તો ગસ ઉભરાએ જ ગાય છે.

સ્નેહલતા : ઓ! હો! દાનેશ્વરી કર્ણ પણ આપની સખાવતોનાં ખ્યાન સાંભળી સ્વર્ગમાં શરમાતો દશે!

હરિદાસ : સ્નેહલતા! મારી સગજમાં પ્રૌઢશિક્ષણ એ મૂડીવદ સામેનું કાવતરું છે.

સ્નેહલતા : શું સુંદર છે વ્યાખ્યા એમની પ્રૌઢશિક્ષણની! આનંદજન-તાનું આ લયાનક અજ્ઞાન જ દેશની પ્રગતિને અવરોધી ગયું છે; એનું આ મૂર્તિમાન દ્રષ્ટાંત! તમામ પ્રૌઢોના વિચારો એ આવા સંકુચિત હોય તો ળીંગન ગસો વર્ષો સુધી દિદે ગુલામીની એડીઓમાંથી છૂટવાની આશા છોડવી પડે!
[જેમંગ સાંચનાં નાણાં ભરવા હરિદાસ પાસે આવે છે; સ્નેહલતાના નિરાશાજનક વિચારોથી એના હૃદયમાં આઘાત થાય છે; હૃદયમાં પરાર્થની પરમ જ્યોત જગે છે.]

જેમંગ : એન! હમ નરાશ થા મા! સો પૈમાદારો જે બીખની ઝોળી નહિ ભરી શકે એ હું એકલો ભરી દેશ! લે, સ્નેહલતા! આ મારા ગસો રૂપિયા! (રૂપિયાની પોટલી સ્નેહલતાના હાથમાં મૂકે છે.) આ દાન માફ નથી. ધરતી માતાનું સે! ધરતીના ધાવણમાંથી પેદા કરેલું આ ધન ધરતી માની મુક્ત માટે નહિ વપરાય તો ળીંગ શા કામમાં આવશે!

સ્નેહલતા : જેમંગ! જેમંગ! તું ખેડૂત નથી; કાષ્ટ દેવ છે. પ્રૌઢ-શિક્ષણમંડળ તારા આ લબ્ધ આત્મભોગની કદર કરે છે; પરંતુ એ તારું દાન નહિ સ્વીકારી શકે; કેમકે એ એટલું બધું નિર્દય નથી, કે આ પરચર હૃદયી શ્રીમાંત માફક તાર

જેવા એક ગરીબ શ્રમજીવીને લૂંટી ખેલાવે બનાવે.

જેસંગ : નહિ, નહિ, આ દાન તમારે લેવું પડશે. જેસંગ બલે
ગરીબ સે; એનું હૃદય ગરીબ નથી.

સ્નેહલતા : કલ્યાણ હો! ગરીબો! તમે ગરીબ છો એજ તમારું
પરમ સદ્ભાગ્ય છે. ગરીબી જીવનની શ્રેષ્ઠ સપત્તિ છે.
ગરીબો! કદી ગરીબાઇ ન છોડશો. ગરીબાઇ શાન્તિની
જન્મેતા છે.

હરિદાસ : (સ્વ.) અફસોસ મારી શ્રીમંતાઇમાં આ ગરીબ ખેડૂને ધૂળ
નાખી! મારી સામે મારો એક અદનો ખેડૂત આટલું માન
મેળવી ગયો? નહિ, નહિ! (પ્રગટ) જેસંગ! જેસંગ!
સાંઘના રૂપિયા તારોતાર દાનમાં આપવાની તારી મગલ છે?

જેસંગ : હરિદાસ! તમે સાંઘના ધણી સો! આજથી હાત દાનમાં
હું તમારા રૂપિયા ભરી દેશ! પછે કાંઈ!

હરિદાસ : પછી ગઈ નહિ! હમણાં જ રૂપિયા જોઈએ.

જેસંગ : દિયા કરો! તાપા! ગરીબો કિપર આવા જુવન ના કરો.

હરિદાસ : તો જાણ મારવા દાનેશ્વરી ગન્યો?

જેસંગ : તમારી વાંહે મોટો ભા થવાનો ગમે અભરખો નથી. કાતારીનો
ફાંકો જતાવવા મેં આ દાન નથી કીધું. ગાંધી તાપુનાં વેશ
રાખવા આ ભોગ દીધો સે.

હરિદાસ : ગકવાટ છોડી દે! મારાં નાણાં હમણાં જ આ સ્થળે
આપી દે.

જેસંગ : ઉપાય નથી.

હરિદાસ : ધરતાર વેચી દે; હરામખોર!

જેસંગ : જીવાંને નિરાધાર કરું છમને?

હરિદાસ : જાતનું ગુલામી જત લખી દે!

જેસંગ : હૈયાની ભટ્ટીનો અગ્નિ તમને ભગમ કરી નાખશે.

હરિદાસ : પરવા નહિ.

જેસંગ : તો લાખો કાગળ : ઘરગાર ગીરવું સું !

(હરિદાસ એક કાગળમાં કાચું ગીરો ખત તૈયાર કરે છે.)

સ્નેહલતા : નહિ, નહિ, જેસંગ ! કૃપા કરી તારાં નાણાં પાછાં લે !

પ્રથમ માંથ ભરી આ શ્રીમંત રાક્ષસની લોહીતૃષા પૂરી કર.

જેસંગ : નહિ, નહિ, આ કાયાના કડકા થાય તો પણ આપેલું દાન પાછું લે એવો આ જેસંગ કાયર નથી.

ખાળાઓ : “ રધુકુલ રીત સદા ચલી આયી

પ્રાન જાય અરૂં વચન ન જાયો.”

હરિદાસ : લે, જેસંગ ! આ ખતપત્રમાં તારા અંગૂઠાની છાપ પાડી દે.

જેસંગ : ખોટાં ખાતાં ઉપર અભજોનાં આંગળાં કાપી ચોડવાના દગ હવે તહી ગયા સે. પ્રૌઢશિક્ષણના પરતાપે હુંય એ આંકડા પાડતાં શીખ્યો સુ; હમન્યા !

હરિદાસ : ગાટેજ કહું છું ને કે પ્રૌઢશિક્ષણ એ મૂડીવાદ સામેનું કાવતરું છે.

સ્નેહલતા : કાવતરું નહિ; પરંતુ તમારા જેવા શોષણ નીતિના પૂર્વગીઓને માનવતા શીખવવાનું એક જળવાન શસ્ત્ર છે.

જેસંગ : હ્યો, તવંગરો ! આજે હસી હ્યો; આવતી કાલ અમારી સે. (જેસંગ કાગળ ઉપર સહી કરી આપે છે; એના મુખ ઉપર નિર્ભયતા ઉન્નમદ ફરકે છે.)

હરિદાસ : છટ ! જોઈ લેવાશે. (સ્વ.) સાળુ કાગળ્યું ફાટ્યું લાગે છે ?

સ્નેહલતા : જોવા ટાણું નહિ રહે; આ નિર્દય ! પ્રલયનાં પૂરમાં એવા ઘેરાઈ જશે કે તમને તમારું શું છે એ નહિ સમજાય.

ધર્મનકા.

અંક ૧ : પ્રવેશ ૫

સ્થળ : સીમનો રસ્તો

સમય : અપોરના આર

પાત્રો : ગૌરી; કુલીન; દીનજીંધુ; નિરંજન; રમાકાન્ત; જોસંગ અને રામદાસ.

[ગૌરી માથે લાથાની પોટલી અને ગલસમાં પાણીની મટુકી ધાલી સીંગમાં જાય છે; વેલ લાતના લેરિયાની ઓઢણી અને છીંટનો ધાધરો પહેર્યા છે. અતલસની તંગ ચોળીની આડમાં ડોકિયાં કરતી પીન સ્તનની તીક્ષ્ણતા જોનારની આંખોને અંચળા કરે છે. સાદાં વસ્ત્રાભૂષણોમાંય ગૌરીની આશ્ચર્યકરતા જોર ખીલી રહી છે. જોગનની કળા હમણાં જ ખીલી હોય એમ ગૌરીના વક્ષનો ઉભાર, નિતંગનો ભરાવો, ભૂભંગના વળદુ અને શ્યામ, છતાં સુડોલ, માંસલ કાયા મદિરા જેવી માદક લાગે છે. અપોરના પ્રખર તાપમાં ગૌરીના શ્રગસિકત કપોલની રક્તિમાએ અપૂર્વ ગોહકતા ધારણ કરી છે. ગૌરીની ચાલમાં આજે કાંઈક ઝડપ છે.]

ગૌરી : (સ્વ.) બધાં બધાં એમાં વૈશાખના અપોર! માડી રે! બળતી લાલમાં ભઈની હાકુનો રસ્તોય ખૂટતો નથી!

[માથેથી કુલીન આવે છે; આંખમાં વિકાર છે; લાલસાએ મદભરી ગૌરીના યોગનને ઘણા દિવસથી દાઢમાં બાંધ્યું છે; રસ્તો નિર્જન છે; એકાન્ત છે; અધી રીતે પોતાની વિષયલાલસા તૃપ્ત

કરવાનો કુલીનને સુયોગ હાથ લાગ્યો છે. ગૌરી જરાક વળાંક લઈ આસવા માંડે છે; કુલીન નેના રંગો રોકા બોલે રહે છે.]

કુલીન : ગૌરી ! શી લાલ વસ્ત્રે છે ? આ કામળ કાયાને આ શાં કષ્ટ વેઠવાં ? ગૌરી !

ગૌરી : બોલતાં લાજતા નથી ! નફટ ! આત્રા રહે ; દાઝણું થાય સે !

કુલીન : તો લે, આ મારી ચંપલ ! આમ દાઝતી શી રીતે આલીશ !

ગૌરી : કુલીન ભા ! અમ દરખાં રાંકતી ઠેકડી કરતાં લાજતા શેં નથી ! તમે તો મારા ભાઈ જેવા સો ! આત્રા રહે ! મને જવા દો ! દાડો માથે આવ્યો સે ; દાજી ભૂખ્યા સે.

કુલીન : ગૌરી ! મારા હૃદયની રાણી ! તારી આ મદભરી જુવાનીએ મને ઘેલો કર્યો છે, તારાં મદભર નેનોએ મને વીંધ્યો છે; ગૌરી ! આ રૂપ, આ દેહ ! શું આવાં અધોર કળે વેઠવા મરજ્યાં છે ? એક સુગંધ લેવા દે ! ગૌરી ! એક જ સ્પર્શમાં જગત-આખાની મધુરતા માણી લેવા દે ! (ગૌરી તરફ ખસે છે; અને પગણે એનો હાથ પકડી લે છે.)

ગૌરી : આધો રહે ! મૂઆ ! વળગે સે હેનો ? તારી ધરવાળી ધારી શું ? નફટ ! શું મને તારા જેવી વંઠેલ મારી ! મને અડ્યો તો તારો અછાડ્યો ચૂસી ખાશ.

કુલીન : ગૌરી ! તેં આ હૃદયના ટુકડા કર્યા છે. ન સતાવ ; જાદુગરણી ! વધુ ન તલસાવ.

ગૌરી : દયાનત સે તને ! થૂસે તારી જગતને ! ધૂળ પડી તારા જન્મારામાં ! મૂઆ, નફટ ! જોયો ના હોય તો મોટો કુળનો કકડો ! આંગ સેમશે હલકા લોકાની દોકરીઓની લાજ લેવા આવ્યો સે ! ફાટી મૂઆ ! લાગલો હાથ ઝાલી લે સે ! આવી ગંદી વાતું કરતાં ફાટી શેં નથી પડતો !

કુલીન : નાદાન, એકદર! ગૌરી! મારી આજ્ઞાના ચૂર કરી તું દુઃખી
અમ્મશ તારા આપને હું લેણદાર છું. હા કહું! મારી ઇચ્છા
તૃપ્ત કર! ન્યાસ અનાવીશ! માગીશ તેટલાં મૂલ આપીશ! હા
કહું, ગૌરી!

ગૌરી : તારી લાખોની સાલ્યખીને હું ઠોકરે મારું સું! મને મારો ધરમ
વહાણો સે. શિયળ જેવી મોંઘી મતા લુટાતાં પહેલાં હું મારું
ગળું ઘૂંટી નાખીશ.

કુલીન : એમ છે? એટલું બધું ગુમાન? (ગૌરીને પરાણે ગાથમાં લેતા
પ્રયામ કરે છે; ગૌરી એક કારમી ચીસ પાડી ઉઠે છે; અચાનક
દીનબંધુ આવે છે; કુલીનના ગાથામાં મુઠોનો સખ્ત આઘાત
કરે છે.)

દીનબંધુ : ગદગદાશ! નિર્દય! પાપી!

કુલીન : કેણ દીનબંધુ! (ગૌરીને છોડી દે છે; માથું શરમથી નીચે
ઢળી પડે છે.)

દીનબંધુ : હા; નિર્દોષ આશ્રયકન્યાઓનાં શિયળ શું આટલાં બધાં સરનાં
છે? આ તમારી કુળમર્યાદા છે? આ તમારો ધર્મ છે? અરે, ઓ!
નરરાક્ષસો! ઓ વામનાના ગુલામો! આવી નિર્દોષ, કુંવારી
કન્યાઓને શિયળબ્રષ્ટ કરતાં તમારા હૃદયમાં જરાય અનુકંપા
થતી નથી! દલદલા કોમળાં અનાજપાણી લેતાં તમારી કાયા બ્રષ્ટ
ગને છે! તો એમની કન્યાઓના દેહનો સ્પર્શ કરતાં તમારી
ધર્મભાવના કળાં અદરશ થાય છે?

કુલીન : (રત.) અફસોસ! (મોઢું શરમથી કાળું પડી જાય છે;
દેહમાં આછી કંપારીઓ જાગે છે.)

ગોરી : દીનુભા! કેણ જાણે આ મૂઝો આજો આ શરીરનું શુંય કરી

નાખત ! તમે જો ના આવ્યા હોત તો આ ગયો મારા ધનમનું
નાખ્યોદ વાળત ! મારી લાજ લેખ નાખત ! તો તો ગેઠા ધાન
જેવો આ ગંદો દેહ ઉકરડે દેવાનો દિ આવત ! હ્યો ! તાણે,
રાગરાગ ! દીનુભા ! મોડું ઘણું થ્યું સે; દાજી બૂખ્યા સે; શું ય
કરી દેશે ! દીનુભા ! ભગવાન તમારું ભણું કરે !

દીનજીંધુ : ગૌરી ! ગૌરી ! મેં તો આજે એક અસદાય અવળાની
સેવા બનવી કેવળ માનવધર્મ અદા કર્યો છે.

ગૌરી : એ સેવાનો ગદલો હું એક દિ વાળીશ, દીનુભા ! [ગૌરીનું પ્રસ્થાન]

કુલીન : યાદ રાખજે; દીનજીંધુ ! મારા માર્ગમાં કાંટા પાથરી તું સુખ
નાહિ પામે.

દીનજીંધુ : શ્વાનના હુંકારથી ગજરાજ ગભરાતો નથી ! શિયળરક્ષા
એ મારો પરમ ધર્મ છે; ગરીબોની સેવા એ મારું પરમ
શ્રેય છે. નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ કદી ધગડાઓને તાણે થતો નથી.

[દીનજીંધુ આદ્યો બચ છે; બીજી તરફથી નિરંજન આવે
છે; મોઢાની સીસોટી વાગે છે; કાષ્ઠક ફિલ્મના ગીતનો સ્વર
એમાંથી નીકળે છે; હાથમાં કાળી કેપન પકડી છે; અવારનવાર
સોટીને ચક્કર ચક્કર ફેરવવાનો પ્રયાસ કરે છે.]

નિરંજન : કેમ ? કાંઈ આજે જો ને ને સીમની સફરે નીકળી પડ્યા
છે ? આજકાલ સીમના રસ્તા ય રમિકતાથી છલકાતા રહે છે શું ?

કુલીન : હા, યાર ! વેરાનમાં પંખ કદી વિલાસિતાનાં દર્શન માય છે.
આ હમણાંજ પેલી ગૌરી બાત લઇને ખેતરે ગઇ; નિરંજન !
શું એની આલવાની છટા ! યૌવન તો અંગમાંય સમાતું નથી !
(દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખી) નિરંજન ! હાવ તો સાધ્યો; પંખ
અફસોસ ! પાસા અવળા પડ્યા, શિકાર હાથમાંથી છટકી ગયો.

નિરંજન : સમજ્યો, બચ્યા! આજકાલ તું સીમશીઠા શોધનો કરે છે,
ને આટલા માટે જ! પણ કુલીન! સંભાળજે! ગૌરી તો હથકી
કામગીરી કન્યા છે. એની પાછળ પડ્યો છે; પણ એ તો
સિંહજીનાં દૂધ છે.

કુલીન : અરે, જન ગમે તે હોય; પણ રૂપનો જાનનો છે તેનું શું?
ગામમાં માલ તો એ જ છે; વાર! હાં. (વાત કરતાં કરતાં
કુલીનનું મન માંકલકું નાચવા લાગે છે)

નિરંજન : આજકાલ આંતરજાતીય લગ્નો એટલે ફેશન! તું
આંતરજાતીય એકતાનું જીકું ઝડપા લે. મારાં તને પ્રથમ
અભિનાંદન! લે, ખાલ; ત્યારે હવે જનમાં ક્યારે લાઇ જાય છે?

કુલીન : એ બધું આપુના હાથમાં! બધી કન્યાઓનાં માગાં આવે છે;
પણ આ સેવક પરજીવાની ના પાડે છે.

નિરંજન : તું ના પાડે છે કે એ કન્યાઓ!

કુલીન : નહિ, નહિ, હું જ ના પાડું છું. એ રાજગ્ન! કેટલીય સુદર
અંગ સંસ્કારી કન્યાઓએ પોતાના ફેટા પથ્થ મારી ઉપર
મોકલ્યા છે. (નિરંજનમાંથી ફેટા કાઢી જતાવે છે, નિરંજન
તેને ઊંધા છતા કરી જુએ છે.)

નિરંજન : ઓ! હાં! આતો પરીઓનું પ્રદર્શન! કુલીન! આપણી
જાતિમાં આવી છોકરીઓ કેળી છે? આ તો સિનેમા સ્ટારોના
ફેટા લાગે છે!

કુલીન : શું હું એવા દર્બી છું? અરે, આ કુલીન તો કળિયુગનો
કનૈયો છે!

નિરંજન : પરંતુ ગોપીઓ ક્યાં છે?

કુલીન : ગામમાં ગૌરી છે; લતા છે; ગીતા છે; એ બધી ગોપીઓ જ છે ને

નિરંજન : (સ્વ.) નવી માનું નામ અદ્ધર આપ ગયો, દીકરો ! શું સમાજનું નીતિશાસ્ત્ર ડોળાપ ગયું છે ? જે રીતે પુરુષ આપના સમાજની સ્ત્રીઓનું માલિકીપણું ધરાવવાનો દૂષો મનસૂએ રાખે છે; એજ રીતે જે સ્ત્રી સમાજના ખપાજ પુરુષો ઉપર પોતાનો માલિકી હક હોવાનો દાવો કરે, તો લગ્નની સંસ્થાનો નાશ થઈ જાય ! અને બાલિયાર જગતનો મહા ધર્મ જાને ! (રમાકાન્ત આવે છે.)

રમાકાન્ત : ત્રિરાશિ ખોટી માંડો છે; તમે લોકા ધારો છો એટલી સ્ત્રીઓ અર્પદગ્ધા નથી. સ્ત્રી પાસે શીલ જેવી મહાન સંપત્તિ છે; જ્યારે પુરુષો પાસે એવું કશું મહાન નથી, જે એને સામ્યવત્ત્વ પડે. સ્ત્રીઓના પુણ્યથી આ સમાજ ટકી રહ્યો છે.

કુલીન : ગ્હેવા દે રાંડોની ખુશામત ! સીતાની થોડીય મગજ વિના રાવણની મગલ હની કે એને ખમે બેસાડે ! સીતામાં સાચું સ્ત્રીત્વ હોત તો એણે એ સ્થળેજ પોતાનો ધાત કર્યો હોત.

રમાકાન્ત : ત્રિસારો પાંગળા છે; બુદ્ધિનું દેવાળું છે. કુલીન ! ચોરનું દ્રષ્ટિગ્નિદુ ચોરીને મહાધર્મ કઠાવે છે, બલિયારી એમ ગમજે છે કે પોતે પ્રેમનો પૂજારી છે ! આ રીતે સંસ્કૃતિનું માથ કાઢવા બેસીએ તો આ સંસાર સ્વપ્નું જાની જાય.

નિરંજન : રમાકાન્ત ! આ કુલીન જેવા દસ સભ્યો તમારા મંડળમાં હોય તો ?

રમાકાન્ત : ના મંડળની ગદતા વધી પડે.

નિરંજન : અરે, એમ કહે કે મંડળ મેદાનમાં પથટાઈ જાય.

રમાકાન્ત : હું નથી ધારતો કે તમે માનો છો એટલો કુલીન નહોત હોય !

કુલીન : તમારું મંડળ મુશ્કેલિસાનું ટોળું છે. કુલીન જેવો સભ્યતાનો પૂજારી એવી સભાનો અનુયાયી ન હોય.

રમાકાન્ત : સભ્યતાને માથે શીંગડાં તો નથી હોતાં ને? સભ્યતાના સ્વાંગ સજી માનવી કેવા કેવા કારમા ફિસ્સા કરે છે; એ કોઈ કુળવધૂના હૈયાને પૂછે! ઘરને ખૂણે આંસુ સારતી વિધવાને પૂછે! કલેશ, જાળદત્ત, અને બ્યભિચાર એ સૌ કુળવાનોની સૃષ્ટિના શાંત જ્વાળામુખી છે.

નિરંજન : ફાટશે એક સાગટા! પ્રજ્વળશે પૃથ્વીનાં પાખડ! જો કામવન જોવું હોય તો પેસી જવ, કુળવાનોના ઘરના ખૂણામાં! આકૃતનો અવાજ છે; વાછ! જાહેરમાં રતેહલમ કે વિધવા-વિવાહ ન થાય; પણ ચાર દીવાલોની ખીતરમાં કામી પિતા વિધવા પુત્રવધૂનો હાથ પકડી શકે એ કુલીનતાનો મહિમા! એ શિષ્ટતા! એ સભ્યતા!

રમાકાન્ત : કુળ અને લાજમાં પોકળતા બારેલી છે; જાહરનો દેખાવ જરા ઉજળો; પરંતુ કાળજી તો કોલસાથી વધુ કાળી. અફસોસ! કુળના નામે આજે આ સમાજ ઉચ્ચ નીચ અને રાંક શ્રીમંતની ખેંચાતાણીનું ઘેર સગરાંગણ જન્યું છે.

કુલીન : રમાકાન્ત! રમાકાન્ત! આ ખીનજવાળદાર આક્ષેપો પાછા ખેંચી લે.

રમાકાન્ત : સત્યવક્તા એવી ધમકીઓથી ડરતો નથી!

કુલીન : મારા સ્વમાનને હાનિ પહોંચે છે.

રમાકાન્ત : દેશદ્રોહીને સ્વમાન હોતું નથી; એ કૂતરો છે.

કુલીન : એમ છે? તો લે. (અપ્પુ કાઢી રમાકાન્ત ઉપર બા કરવા ધસે છે; જેસંગ આવી તેનો હાથ પકડી લે છે.)

જેસંગ : હેં! હેં! કુલીન બા! કોના પર બા કરો સો! (જેસંગના પ્રચંડ જાહુમાં જકડાએલો કુલીન પાંદડા માફક કંપે છે; અપ્પુ હાથમાંથી નીચે સરી પડે છે.)

નિરંજન : અનિલની મંદ સ્વેદીઓ બીષણ વંટોળિયામાં પસટાતી લાગે છે ! મારા મગજમાં કાવ્ય સ્ફૂરે છે; માલશ્રીના મંદ સ્વરોમાં ભૈરવીની બીષણતા બળી જાય છે; અને પગમાં પીછેહઠનો મધુર સળવળાટ જાગે છે ! નામ ! નિરંજન ! અધર્મનો સાક્ષી થવું હોય તો હવે અહીં બિભો રહે. (નાસવા માટે આઘો પાછો થાય છે.)

કુલીન : નિરંજન !

નિરંજન : બાધસા'ય ! મને જરા ઝાડો લાગ્યો છે.

[પ્રસ્થાન]

જેસંગ : રમુખા ! પૈસાદારોનાં કાળજી આવાં કાળાં હશે ?

રમાકાન્ત : જેસંગ ! પૈસાદારો તુચ્છ નથી; એમનો પૈસો તુચ્છ છે. પૈસો જ પાપનું મૂળ છે. પૈસાદારને કદી શાન્તિ નથી. શાન્તિ તો સાધુતામાં જ છે.

કુલીન : તો, તું પૈસાદારનો પુત્ર નથી ?

રમાકાન્ત : દુનિયા બલે એવું કહે; મેં મારી જાતે કદી શ્રીમંતાપ્તનું ગૌરવ માન્યું નથી.

કુલીન : ગરીબોની આટલી યધી મહત્તા શા માટે ?

રમાકાન્ત : ગરીબો મને ગમે છે માટે ! દરિદ્રતા સુવર્ણ જેવી નિર્મળ છે.

કુલીન : જેસંગ અને દીનજીધુ ગરીબ છે, માટે તું એમને સહકાર આપી રહ્યો છે એમને !

રમાકાન્ત : હા, દુનિયાની નજરે જે ગરીબો છે તે મારી નજરે માનવતાના પૂર્વગીઓ છે.

કુલીન : એવો મોઢાનો સહકાર અને સહાનુભૂતિ શા કામનાં ? એમને પૈસા આપી એમની સેવા જાન ! દીનજીધુ પાસે અમારા ધણા

રૂપિયા લેણા છે; એ તું જ આપી દે! ખાત્રી થશે તારા સેવાભાવની.

રમાકાન્ત : શ્રીગંતાષ આટલી અછકલી છે એ આજે જરાજર જાણ્યું. કુલીન! જા, દીનજીંધુનું દેવું હું અદા કરીશ. એને તુરંત કહેનાર તું કાણ? તને પૈસાની ગંધ છે; તો દીનજીંધુ પાસે સંસ્કાર-સંપત્તિ છે. (રામદાસ આવે છે.)

રામદાસ : મૂંગો મર! દાતારના દીકરા! તારી પાસે આપવાનું છે શું? પૈસા તો તારા જાપે પેદા કર્યા છે. વડીલોપાર્જિત મિલકત વેડી નાખવાનો તને શો અધિકાર છે?

રમાકાન્ત : આપ શું કહેવા માગો છો?

રામદાસ : એજ કે અમે તારી વહીએ અને કૂતરાં ઊગણી કરે, તે અમારાથી સદન નહિ થાય. અમને પૂછ્યા વિના દીનજીંધુ કે જેસંગને એક રાત્રી જદાગ પણ્ય નહિ આપી શકાય; સમજ્યો?

રમાકાન્ત : કાકા, કાકા! પૈસા મારા અને ગુલામી તમારી? હું સંપત્તિનો સ્વામી છું; મમે નેમ કરું; તમે રોકનાર કાણ છો?

રામદાસ : હું તારો કાકો! અદવા માફ અપમાન!

રમાકાન્ત : હા, કાકા કાકાની ફરજ ચૂકે તો અપમાન પણ્ય થાય! કાકાશ્રી! મિત્રોને દુઃખમાં મદદ કરવી એ માનવીનો પરમ ધર્મ છે.

રામદાસ : રમાકાન્ત! વડીલોની આમન્યા ન તોડ! ઉદ્ધત છોકરા! એના જદમાશેનો સંગ કરીશ તો જેલ ભેજો થપ્પશ. (રામદાસની આંખમાં વરૂની વિકરાળતા ચમકે છે.)

રમાકાન્ત : જેલ! કારાવાસ! એ તો સ્વર્ગ! એ પવિત્ર શાંતિનું ધામ છે. સંસારના કાવાદાવાથી કંટાળેલો રમાકાન્ત જેલનો વાસ હસતે

મોઢે સ્વીકારવા તૈયાર છે. પ્રજાસેવકને એ સિવાય અન્ય ગૌરવ નથી.

રામદાસ : રમાકાન્ત ! જિંદગીની સલામતી ચાહતો હોય તો પેલી સલામતી જવાનું માંડી વાળજે !

રમાકાન્ત : એ નિર્ગલ્પ રમાકાન્ત હું નહિ. પ્રતિજ્ઞાથી પાછો પડે એ હિંદવાસી નહિ.

કુલીન : રામદાસ કાકા ! આ આજનાં છોકરાં તમારું માન નહિ રાખે.

રમાકાન્ત : આમાન ! આપ કેટલાં સૈકાના પુરાતન છો ? અમે છોકરાં ! અમે તરણાં ! આપ મોટું ઝાડ ક્યારના છો ?

રામદાસ : નરાધમ ! છેક જ નરાધમ ! (રામદાસ અને કુલીન ચાલ્યા જાય છે.)

જેસંગ : રમુલા ! અમારે માટે તમે આવો કકળાટ શ્વા માટે વેઠી રહ્યા સો ?

રમાકાન્ત : જેસંગ ! સેવાનો માર્ગ વસમો છે. પરંતુ સત્યના પૂજારીનો શ્વાંતિ એ પરગ ધર્મ છે. મને વિશ્વાસ છે કે પૃથ્વી પાખંડને એક દિવસ જરૂર ગળી જશે. સંકટો વેઠ્યા વિના સિદ્ધિ કદાપિ મળતી નથી; જેસંગ ! (જેસંગ અને રમાકાન્તનું પ્રસ્થાન.)

પટપરિવર્તન

અંક ૧ : પ્રવેશ ૬

સ્થળ : ગામની પાદરે શિવાલયનો ચોક
સમય : સમીસાંજ

પાત્રો : સ્નેહલતા; તરુણો; રંગાકાન્ત, દીનબંધુ; જેસંગ;
રામદાસ; ગૌરી; જશુ, શ્રીતાઓ અને યુંડા.

[શિવાલયના વિશાળ ચોકમાં ઓક પાટ ઉપર સભામંચ બનાવ્યો
છે; ત્રિરંગી જ્વજ અને આશીર્વાલવનાં પાંદડાંનાં તોરણો વડે
ચોકને શણગાર્યો છે. ગ્રામમાં બધે ભળ્યે ઉત્સવ હોય એવો
આભાસ થાય છે; શ્રીતાઓ ધીમેધીમે સભાસ્થાનમાં આવતા
બધ છે; સ્નેહલતા આળકાને રેંટિયાનું મદરત સમગ્રવે છે.)

સ્નેહલતા : વિશ્વબંધુત્વ અને એકતાની ભાવના બગાડ કરનાર;
અહિંસા અને શાંતિનો મંગલ સંદેશ દેનાર; ગરીબોના જીવન
નિર્વાહનું સાધન અને ખાદીનો ઉત્પાદક આ રેંટિયો અમારી
મુક્તિનું અમોઘ શસ્ત્ર છે.

૧લો તરુણ : જીવનધન અને સંસારસાર, જે કહો તે બધું આ રેંટિયો !

૨જો તરુણ : એ આપણી સંસ્કૃતિ; એ જ આપણી ધર્મભાવના !

૩જો તરુણ : સ્નેહલતા ! રેંટિયાથી આઝાદી શી રીતે આવી શકે ?

સ્નેહલતા : ખાદીનાં વસ્ત્રો જે સૂતરમાંથી વણાય છે, તે સૂતર આ
રેંટિયા વડે જ કાંતી શકાય છે. એના વડે હિંદનાં કરોડો
નિરાધર સ્ત્રીપુરુષો સૂતર કાંતી પોતાનો નિર્વાહ કરે છે. આજે

હાથઉલોગોનું સ્થાન યંત્રોએ ખૂંટવી લીધું છે; એ યંત્રો વિદેશમાંથી આવે છે; એની પાછળ દેશનું અઢળક દ્રવ્ય વિદેશમાં વહી જાય છે. કપાસ જેવો કાચો માલ સસ્તા દામમાં વેચી આપણે વિદેશનાં મોંઘાં કપડાં ખરીદીએ છીએ; અને હિંદના ખેડૂતાને કંગાળ જનાની રજાં છીએ, માટે દરેક હિંદવાસી પોતાનાં વસ્ત્રો હાથે કાંતી પહેરવાની પ્રતિજ્ઞા કરે તો દેશની અખૂટ સંપત્તિ વિદેશમાં જતી અટક, અને ખાદીનું ઉત્પાદન વધે તો વિદેશી સત્તાના સાબુસા આપમેળે ઢીલા પડે. વળી ખાદીનું વસ્ત્ર પવિત્ર છે; તે આત્માની શુદ્ધિ કરે છે; જોયા વિચારો પ્રેરે છે; અને મનોજળ આપે છે; દરેક હિંદવાસી આટલું સમજે તો સત્તા સામે લડ્યા વિના ઘેર બેઠાં આઝાદી આવે.

૧લો તરુણ : અમર રહો રેટિયો! જેનો મહિમા ન્યારો છે; જેની ત્રાકમાં ગાંડીવની તાકાત છે. જેનાં ગુંજનમાં પ્રેમ-સ્વાતંત્ર્યનાં ગીત ગાજે છે.

૨જો તરુણ : જળમાં એ ખીજુંં સુદર્શન ચક્ર છે.

૩જો તરુણ : સંસારનો તારણહાર આ રેટિયો જ છે.

સુખપહેરી ભાવના ઉદ્દીપ્ત કરતો રેટિયો.

અર્હિમાનો ઉચ્ચતમ આદર્શ છે આ રેટિયો;

૪થો તરુણ : આ દેશના દારિદ્ર્યને છે ટાળનારો રેટિયો, ગરીબોના જીવનનો આધાર છે આ રેટિયો;

સ્નેહલતા : પ્રત્યેક ડગ પ્રેરી રહ્યો દૃઢતા જીવનમાં રેટિયો, બલિદાનનો મહિમા વહે ગુંજન મહીં આ રેટિયો.

[રમાકાન્ત આવે છે.]

રમાકાન્ત : આહ ! અનિભળી મંદ લહરીઓમાં પણ સ્વાતંત્ર્યનાં

ગુજન ! સ્નેહલતા ! તેં ઠીક આપણા આ આવતી કાલના નાગરિકોને સ્વદેશ સેવાનાં મહામૂલ્યાં વ્રત આપવા માંડ્યા છે ! ઊગતી પ્રજાનું માનસ આ રીતે ઘડાય તો આઝાદીની અડધી મજલ પૂરી થાય. પરંતુ સ્નેહલતા જેવી નિઃસ્વાર્થ સેવિકાઓ સમાજ પાસે નથી એ દેશનું દુર્ભાગ્ય છે !

સ્નેહલતા : અને સંપત્તિનું અભિમાન છોડી સેવાની દીક્ષા સ્વીકારનાર રમાકાન્ત જેવા ત્યાગી વીર આ સમાજમાં નથી એ એથીય વધુ દુર્ભાગ્ય છે.

રમાકાન્ત : સ્નેહલતા ! ગામમાં એક નાનાકડું શિશુમંદિર ખોલીએ તો ગામની રાંક પ્રજાનાં બાળકો કેટલી આશિષ દે ? ગામની અવદશા ટળે; જાતિ સુધાર થાય અને રાષ્ટ્રીયતા જાગે.

સ્નેહલતા : યોજના તો સુંદર છે; પણ પૈસા નો પ્રશ્ન ગદા વિકટ છે. કારણ કે આપણે તો પછાત કોમનાં બાળકોને મફત વિદ્યાદાન આપવું પડે.

રમાકાન્ત : પૈસાની મદદ હું આપીશ; પણ શિશુમંદિરનું સંચાલન તારે કરવું પડશે.

[દીનજીધું ફટલાક યુગ્મો સાથે પ્રવેશ કરે છે; ચોતરફથી નિરાશાઓ એને દબાવતી હોય તેમ આશમાં શિથિલતા છે; અંગમાં સ્ફૂર્તિનો અભાવ છે.]

સ્નેહલતા : ગૌરવ સાથે ! પછાત કોમની સેવા; અને વિદ્યાદાન જેવું પવિત્ર કાર્ય કોને ના ગમે ?

દીનજીધું : એવું ગૌરવ ન રાખીશ એન ! આપણે રહ્યાં નીચાં ! અને કુળકીર્તિના ઇન્કાર શ્રીમતોના ! સારું કરીએ તોય આપણે ખોટાં ! આપણે નસીએ નિષ્ફળતા અને જગતનો જેવા મળે તમાશા !

રમાકાન્ત : હંમેશનો Optimist જણાતો દીનજીંધુ આજે નિરાશા-
જન્ય સૂર કેમ કાઢે છે ?

દીનજીંધુ : આ ગામમાં Optimist માર્યા જાય છે.

રમાકાન્ત : એટલું જીંધું ! (આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરે છે.)

દીનજીંધુ : અરે આજની તમારી સભા જ નિર્વિધિ પાર પડે તો
સદ્‌લાગ્ય ! (અંગમાં એક આછી ધૂળરી છૂટે છે.)

રમાકાન્ત : કારણ ?

દીનજીંધુ : જેસંગ ખાતમી લાગ્યો છે કે આજે આપણા ફટલાક
હિતશત્રુઓ સભામાં ધાંધલ કરાવવાની પ્રેરણા કરે છે. સભાની
ઉપયોગીતાનાં જે ઢોલ વગાડી જાણમાં ફૂંકી રહ્યો હતો એ
નિરંજન પણ આજે સભામાં ગેરહાજર છે. મને તો શંકા છે
કે વ્યાખ્યાના પડ્યંત્રનો એ જ સૂત્રધાર છે.

રમાકાન્ત : નિરંજનને સભાનો ઉદ્દેશ્ય ન ગમ્યો હોય તો તે ગેરહાજર
રહે; પણ આપણા કાર્યમાં શા માટે આડે આવે ?

(જેસંગ ખભે ડાંગ મૂકી આવે છે; એના મોં ઉપર ભય અને
શંકાનાં વાદળ છવાયાં છે; પરંતુ ગાવડાંમાં તાકાત અને
સ્ફૂર્તિના સ્ત્રોત વહે છે.)

જેસંગ : આડો ન આવે તો છોટો રહી અંગૂઠે કગાડ ઠેલે; અને
આપણાં માથાં ફાડાવે તો શું તમે હાથ જોડી એસી રે'શો !
(જેસંગ ડાંગને હવામાં વીંડે છે.)

રમાકાન્ત : જેસંગ ! જેસંગ ! તારા હૃદયમાં આવો પ્રતિદ્વિસાનો
ભાવ કેમ જાગે છે ?

જેસંગ : રમુકા ! હાથું કહું સું એ જાદુમાશીએ હરિદાની ડેલીએ
એ દ્વિ આગમય ચોકડું ગોઠવ્યું સે; અને સભામાં તોફાન
કરવા પૈસા આપી નિરૂંધાએ ગાંડા ત્યાર કીધા સે.

દીનજીધુ : આહ ! ગુંડાઓની છરીના ચમકાર ! લાઠીની ઝીક ! અને પ્રજાનાં કુમળાં માથાં ! કેવું ગિહાગણું દૃશ્ય ? રમાકાન્ત ! આજનો કાર્યક્રમ પડતો મૂકીએ તો ?

રમાકાન્ત : નહિ, સત્યાગ્રહીના શબ્દકોષમાં એવી પાપભીરુતા લખી નથી. અહિંસાનો ઉપાસક એવો કાયર ન હોય જે મોતથી ડરે. જેસંગ : હાથ જેકું સું રમુખા ! તમે તો ગામનું નાક સો ! તમારા પરતાપે અગ હરખા રાંકનાં ચામડાં હાળાં સે. તમને ડાંગો પડે ને હું ઝાલ્યો રહું ! અરે, મજરાંની પેઠ મહળી નાંખું ને ! (કોષથી લાલ આંખોમાં વીર-સ્વની એક તીવ્ર રેખા ચમકે છે.)

રમાકાન્ત : જેસંગ ! જેસંગ ! અહિંસાનો મહિમા તું ખરેખર સમજ્યો નથી. પ્રતિહિંસા એ આપણી કાયરતા છે. એક શુદ્ધાત્માનું સાચું જલિદાન કદી નકામું જવા સરજાયું નથી.

દીનજીધુ : રમાકાન્ત ! આજેજ સમજાયું કે મારી અહિંસામાં ક્યાશ હતી. ખરેખર અહિંસા ગિર્જાનો માટે નથી. (જણે પ્રાયશ્ચિત કરતો હોય તેમ લલાટે હાથ મૂકી ઊંડો નિસાસો નાખે છે.)

રમાકાન્ત : દીનજીધુ ! સિદ્ધાંત એક જ હોષ શકે; અહિંસાની ધોષણા એક જ હોષ શકે; કરવું કે મરવું. માટે કોષપણ્ય ભોગે સલાનું કાર્ય આગળ ચાલવું નોંધ્યો.

૧ ભો. યુવક : બાપ ! તમે નાહકે ડરો છો; ઇશ્વર ગાયે રાખી કામ શરૂ કરો.

૨ જે યુવક : ચાલો; હું પ્રમુખની દરખાસ્ત મૂકું છું. (સભામંચ પર ઉભો થઈને) ખેનો અને બાઈઓ ! આજની સલાના પ્રમુખ શ્રી. દીનજીધુ થાય એવી હું આશા રાખુ છું. આપ સર્વે મારી સૂચનાને સર્વાનુગતે વધાવી લેશો ! (ખેસી જાય છે.)

૩ એ યુવક : હું શ્રીયુત બ્રુજશ્વદાસની દરખાસ્તને ટેકા આપું છું.

(સભામાં તાળીઓના ગડગડાટ થાય છે; દીનબંધુ પ્રમુખસ્થાને ગિરાજે છે; બાદ બિંબો થઇ પ્રારંભિક પ્રવચન કરે છે.)

દીનબંધુ : ગૃહસ્થો ! આજની સભાનું પ્રમુખપદ આપી તમે મને જે બહુમાન આપ્યું છે, તેનો હું ઝડપી છું. આ પદ માટે મારી લાયકાત બહુ ઓછી છે; છતાં હું ગાણું છું કે ભાષણો ઠોકવાં અને શબ્દોના અગિયોચીતરવા એવી વિદ્વતા આપણી કાર્યસિદ્ધિ માટે ખમ નથી. આપણે તો રચનાત્મક કાર્ય કરવાં છે. જે કોઇ નિઃસ્વાર્થ બાંવે એવાં કાર્યોની દોરવણી આપે છે તે માત્રો લોકનાયક છે. બંધુઓ ! ધ્યાન ગંભીર સંજોગોમાં આજની સભાનું કાર્ય કરવામાં આવે છે. આપણી લોકકલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓ સામે જુનવાણી દિતો વિરોધ દાખવી રહ્યાં છે. આપણા મનોબળની આજે કસોટી થશે; અને કસોટી તો કેવળ કાંચનની જ થાય ! માટે ગમે તેવા બીષણ સંજોગોમાં શ્રોતાઓ શાંતિ ન છોડે એવી હું આશા રાખું છું. આજે શ્રી. રમાકાન્ત ‘રૂઢિનાં રાજ’ એ વિષય ઉપર પ્રવચન કરશે. (નીચે બેસે છે; શ્રોતાઓ નેનાં તાળીઓથી વધાવે છે; બાદ શ્રોતાઓનાં વંદન ળીલતો રમાકાન્ત મંચ ઉપર બિંબો થાય છે; સભામાં શાંતિનું અપૂર્વ મોજું ફરી વળે છે.)

રમાકાન્ત : મિત્રો ! સમાજનો એક પણ રિવાજ કે રૂઢિ એવાં નથી જે ચર્ચારપદ ન હોય. પરંતુ ચર્ચાઓનો આજે સમય નથી. વાણીના વિલાસોથી આ સમાજ એક તસુ પણ ઉઝો આજો નથી. સૌએ આજે ક્રિયાશીલ બનવાની જરૂર છે. નકામી ચૂંથણોથી સમાજનું કોકડું વધારે યુગ્મવાય છે. નિવેદનો અને પ્રતિનિવેદનોથી પક્ષોનાં બંગાણ સાધી શકાશે નહિ. ‘રૂઢિનાં રાજ’ દફનાવી દો ! રૂઢિઓએ આપણાં મનોબળ,

આપણી ભાવનાઓ અને સંસ્કૃતિનો સંહાર કરી નાખ્યો છે. પ્રજાને એણે દરિદ્રતા આપી છે; રાષ્ટ્રને એણે ગુલામીની ભયાનક શૃંગ્ખલામાં જકડી રાખ્યો છે. આજે સૌ એકત્ર થઈ કાર્ય કરો; અને આખરી ફેંસલા માટે કટિબદ્ધ બનો.

રામદાસ : તારા આખરી ફેંસલાની હમણાં કહું એવી ! નાદાન છોકરા ! સીધો ઘેર જા ! નહિ તો મારે દંડાનો ઉપયોગ કરવો પડશે. (કોથમાં રાતાપીળા થઈ દંડો હવામાં વીંચે છે.)

રમાકાન્ત : વડીલશાહીનો પંજો મારી સામે ? દૂર હટો ! નિષ્કુર ! રમાકાન્તને જદનામ કરવાની યુક્તિપ્રયુક્તિઓ ન અજમાવો. કાકા છો કે કસાઈ ?

(ચાર લાડીધારી ગુંડા બુલંદ અવાજ સાથે પ્રવેશ કરે છે.)

ગુંડો : (એક સાથે) રૂઢિવાદ ઝિંદગીવાદ ! પ્રગતિવાદ મુર્દાગીવાદ !

રમાકાન્ત : બસા દેશગંધુઓ ! આવો અવળો પ્રચાર કરવામાં તમારું શું હોય છે ?

ગુંડો : શરાવતખંધી અને પ્રૌઢશિક્ષણનું દહન ! (કર ખોંખારા સાથે મૂઝ પર તાલ દે છે.)

રમાકાન્ત : તમને ગુલામી વહાલી છે ?

ગુંડો : હા ! આવી આભાસોટ કરતાં ગુલામી સારી છે.

રમાકાન્ત : તમે કંઈ કૂહાડીના હાથા છો ?

ગુંડો : અમારો આગેવાન ધનવાન ! કુળવાન ! શ્રીમાન છે.

રમાકાન્ત : કયી માટીનું પૂતળું છે તમારો એ શ્રીમાન ! જોને માટે તમે આ અધગતા આદરી છે.

ગુંડો : હેં ! અમારો આગેવાન માટીનું પૂતળું ! માલિકનું અપમાન ! (ડાંગ બંધી કરી) શું જુઓ છો ! મારો સાળાઓને જાનથી !

(મત્રાલીઓ બેકામ લાઠીઓ ઝીકતા રંગગચ ઉપર બમેલા રમાકાન્ત અને દીનબંધુ તરફ ધસે છે. સભામાં બંગાણ પડે છે; ચોતરફ હાહાકાર મચે છે.)

જેસંગ : ખજારદાર ! આગળ વળ્યા સો તો ! (કાંગ આડી ધરી ગુંડાઓનો માર્ગ રોકે છે.) રમુભા ! શું ન્યાળો સો ? વંટોળિયો ચઢી ચૂક્યો સે. લતાને લઇ અહીંથી ઝડ ચાલ્યા જવ ! દીનુભાનાં રખવાળાં મારે માથે સે. જવ !

રમાકાન્ત : જેસંગ !

જેસંગ : મારા કાન ફૂટી ગયા સે. (કાને હાથ મૂકી બેદરકારી બતાવતો હોય તેમ જેસંગ રમાકાન્તને બળપૂર્વક ધકેલે છે; જેસંગના દુરાગ્રહને વશ થઇ રમાકાન્ત નાનાં બાળકો અને રત્નેલતાને સાચવી પસાર થાય છે; સભાજનો પણ નાસભાગ કરી મૂકે છે.)

ગુંડો : બમે રહે ! તારી જાતના કાળચા ! (જેસંગ સામે લાકડી ઝીકે છે.)

જેસંગ : લે; હરામખોર ! જેસંગના કાંડાનો પરચો જોતો જા. (મત્રાલીના માથા પર લાઠીનો કારમો આઘાત કરે છે; ગુંડો નીચે તૂટી પડે છે; પાછળથી બીજો ગુંડો જેસંગની પીઠમાં છરીનો ધા કરે છે.)

રત્ને ગુંડો : લે, અચ્ચા !

જેસંગ : ઝો ! ઝો ! (અચેત બની ધરણી પર ઢળી પડે છે; બીજા બાજુ દીનબંધુ પણ સખ્ત રીતે ધાયલ થાય છે; જદમાસો નાસી છૂટે છે; ગૌરી અને જગુ કરુણ આક્રંદ કરતાં આવે છે; પિતાના શબ ઉપર ઢળી પડે છે.)

ગૌરી : દાઢી ! દાઢી ! (રડે છે; વચમાં વચમાં હુસકાં ખાય છે.)

જેસંગ : રા મા ! ગૌરી રા મા ! જયુ ! ખેટા ! હું જાઉં સું.

(એક હાથ ઊંચો કરી બાળકોને દિલાસો દે છે; જેસંગનો વેદનાપૂર્ણ કરુણ આત્મનાદ હૃદય કંપાવી મૂકે છે.)

જયુ : બાપા મને એકલો મૂળી ત્યાં જાય સો ?

જેસંગ : તું એકલો નથી, ગૌરી સે; જયુ ! ખેટા ! હજારો હાથવાળો તારાં રખવાળાં કરશે ! રમુકા જેવા દયાળુ દેવતા તારી બાળ લેશે. ધરતી વિશાળ છે; સૌ ધરતીમાંનાં બાલુડાં સો; ધરતી-માને ખોળે, બાપુડાં તમે જિવારો રળી ખાજો. મારા આશર-વાદ સે ! (જેસંગનું પ્રાણપંખેર જડ દેહની માયા છોડે છે; સાચી આઝાદી હાંસલ કરી જેસંગ આ સંસારમાંથી અદશ્ય થાય છે.)

જયુ : ગૌરી ! બાપા ત્યાં ગયા ?

ગૌરી : છાનો રા ! જયુ રા મા ! જો દાઢીના પરાણે દખી થાશે.

જયુ કાયાના શ્વા કોડ ? આજે તો આતમ અજવાળાં થયાં !

(ગૌરી અને જયુ જેસંગના મૃત દેહ ઉપર ઢળી પડે છે.)

યવનિકા

અંક ૩ બીજો

અંક : ૨, પ્રવેશ : ૧

સ્થળ : દીનજીવું મકાન

સમય : સવારના દસ

પાત્રો : દીનજીવું; સ્નેહલતા; રંગાકાન્ત; ગિરંજન અને કુલીન.

[દીનજીવું ખાટલા પર ખેઠો છે; માથાના ધા ઉપર પાટો બાંધ્યો છે; ખાટલા નીચે દવાની બે શીશીઓ પડી છે; પાસે વાંસની ડાબડીમાં ચોડાં ફળ પડ્યાં છે; સ્નેહલતા બાઇની શુશ્રૂષામાં લીન છે; કિનાર વિનાની સફેદ સાડીમાં શોભતું એનું સૌમ્ય સરળ મુખપદ્મ કરુણાથી નીતરે છે.]

દીનજીવું : ખેડૂતના બોળિયામાં દયા છે; ગાનવતા છે; ધરતી માતાને એ લાડીલો પુત્ર ધરાની મુક્તિ માટે કાયાને રાણી શકે છે; એનું અદ્ભુત દ્રશ્ય તે દિવસે સભાગાં નિહાળ્યું. જેસંગ જન્મ હતો; અભણ ગામડિયો હતો; ઇતિહાસની શુભલુલામણીઓ રચતી ગોઝારી વિદ્વતા જેસંગમાં ન હતી. જેસંગમાં હતી દેશદાઝ; અને આઝાદીની ઉમ્ર મનોકામના !

સ્નેહલતા : (દીનજીવુંને દવાની પ્યાલી આપી) જેસંગનું તો મૃત્યુ થ મરી ગયું !

દીનબંધુ : (ત્રા પીનાં પીત) અને અમારી નિર્માલ્યતા એ ધટનાની ઉપેક્ષા કરી આજે પશ્ચાતાપના પ્રખર પાવકમાં સળગી રહી છે.

સ્નેહલતા : મોટાભાઈ! ધાની વેદના હવે જરા ઓછી થાય છે ?

દીનબંધુ : હૈયામાં જ્યાં હજારો વેદનાઓ સંધરી હોય ત્યાં આવી એક ક્ષુલ્લક વેદનાની શી ગણના ? સ્નેહલતા ! આત્મસમર્પણ અને યાતનામાં રસિકતા છે; એ આજે મને મોડું મોડું સમજાય છે. ખેન ! આરામ હવે આ જન્મે નહિ મળે; આ આ ગામ આપણને નહિ ઠરવા દે.

સ્નેહલતા : આ ગામ છોડી બીજે ગામ આદ્યાં જઈએ તો ?

દીનબંધુ : જ્યાં જઈશું ત્યાં ગુલામી હાજર છે; બધે આનાં આ માનવી ! આની આ ભૂમિ ! આ હવા ! અને આનું આ જીવન છે. બધે રૂઢિઓનાં રાજ છે. ગરીબો માટે જગતમાં ક્યાંય સ્થાન નથી. એથી તો વતનની માટી બેળાં થવું એમાં શ્રેય છે.

સ્નેહલતા : પરંતુ આ ગામ જેવા અદેખા લોકો બીજે ક્યાંય નહિ હોય !

દીનબંધુ : કાગડા તો. કાશીમાં ય કાળા હોય ! લતા ! દ્વેષ એ તો જાતિવિકાસનું સાધન છે; વિશ્વપ્રગતિને એ પુષ્ટિ આપે છે. દ્વેષનું કારણ દરિદ્રતા છે; સમાજનું આર્થિકતંત્ર એવું વિચિત્ર છે કે લક્ષ્મીની લાલસામાં માનવી હડકાયો ફરે છે. ઇર્ષાનું મૂળ જ આર્થિક લોભ છે. (ટપાલી આવે છે.)

ટપાલી : દીનબંધુ આપનું નામ ?

દીનબંધુ : હા.

ટપાલી : હૈયો, આપનો તાર છે. (ટેલીગ્રામ આપી ટપાલી ચાલ્યો જાય છે.)

દીનબંધુ : (તારે વાંચે છે.) ' Please note that there is no vacancy '. જગ્યા ખાલી નથી ! હવે એ કદાપિ ખાલી ન હો ! જનમભૂમિ મને સાદ કરે છે; એને ઝીલવાની આ અમૂલ્ય તક ફરી નહિ મળે. તમામ બહેલાઓ નોકરી શોધે, યધાજ સાહેબો થતા ચાહે તો જમીન કાળ ખેડે ? શિક્ષણનું ખર્ચ શું નોકરી છે ? નહિ, પિતાની જે ટુકડો જમીન છે તે ખેડીશું; ધરતીને ખોળે વિસામો લેશું; અને ગામડાંના હિદ્દાર માટે બુદ્ધિશક્તિનો વ્યય કરીશું. 'સ એજ નિશ્ચય ! ખેતી શ્રેષ્ઠ છે એવી બાવના પ્રજામાં ફરી જગમગ થાય તોજ સમાજની આર્થિક મુશ્કેલીનો અંત આવે; તોજ દગ્ધતાનો દૈત્ય આ દેશમાંથી વિદાય લે ! મજૂરીએ શરમનો અંચળો ઓઢ્યો છે, માટેજ લક્ષ્મીએ મજૂરીનો ઉપહાસ આદર્યો છે; કેમકે લક્ષ્મીને પ્યારા છે પરસેવાના અભિષેક ! વિશ્રાન્તિનાં જલમિચન એને અસહ્ય ભાગે છે. (રમાકાન્ત આવે છે)

રમાકાન્ત : (સ્વ) શી અદ્ભુત છે બાપબેનની ખેલડી ! બાપબેનનો સ્નેહ એટલે પવિત્રતાની પરાકાષ્ટા ! જ્યાં હસ, દ્રેષ, શંકા અને કલહની ભેજ પથ્થ સત્તા નથી.

દીનબંધુ : આવ, રમાકાન્ત ! ગામના આ સગાચાર છે ? (ખાટલામાં ખેડો થાય છે.)

રમાકાન્ત : (કટાક્ષમાં) 'જહુ' પહેલાંની ગાફક ચાલે છે; સૂર્ય બગે છે, ચંદ્ર પ્રકાશી છે, તારા હસે છે, પાંદડાં હાલે છે, પક્ષીઓ ગાય છે; સૌ પ્રકૃતિરથ છે. એક માનવી કૃત્રિમતા બારણ કરી રહ્યો છે દીનબંધુ ! હવે એ તો કહે, તારી તમિયત કેમ છે ?

દીનજીધુ : પરમાત્માની કૃપા અને તારા પ્રેમનો પ્રસાદ કારખી વેદનાઓ
વચ્ચે કદીક શીતળતાનું મધુર ઝરાણું રેલાવે છે.

રમાકાન્ત : દીનજીધુ ! આજે તો રમેહસતાને મનૂરીનો મહિમા
શીખવતો હતો શું ?

દીનજીધુ : હા; યશ કર્તા નિના ન ખાવું એમ શ્રીકૃષ્ણે ગીતામાં પશ્ય
ગાયું છે. આજે આ આપત્તિ કાળમાં એટલું ય આશ્વાસન ફેટલી
મધુરતા આપે છે ! રમાકાન્ત !

રમાકાન્ત : તારૂં; નોકરી ગાટે કરેલી અરજનો ફેવો જવાળા આગ્યો ?

દીનજીધુ : જેવો જોઈએ તેવો !

રમાકાન્ત : એટલે !

દીનજીધુ : આપણે આ ગામ છોડવું ય નથી; અને નોકરી કરવી
પશ્ય નથી.

રમાકાન્ત : ગામડામાં રહી શું ધધે કરીશ ?

રમેહસતા : ટંટાફિસાદ કરવાનો ! (કટાક્ષ કરે છે.)

દીનજીધુ : અરે ! ખેતી કરીશું; ધરતીના ધાવણમાંથી જીવનસત્ત્વ
સરળવીશું ! રમુ ! મને તો આજે સ્વરાજ શોધતાં સુરાન્ય
પ્રાપ્ત થયું; જેમાં કામની ગુલામી નથી એવા ખેડૂત જીવનની
કદવના આજે મને મુક્તિનો સાચો આનંદ આપી રહી છે.

રમાકાન્ત : દીનુ ! અદર્શ જલા સાચા હોતા નથી. આદર્શની નાવહીને
રૂઢિના ઓથાર નિરંતર દગાવી રાખે છે.

દીનજીધુ : ગમે તેવા બીષણ સંજોગોમાં પશ્ય આદર્શ ટકાવી રાખવો
એ કર્તવ્ય ! આદર્શ ગયો એટલે જીવન ગયું.

રમેહસતા : રમાકાન્ત ! આ તો ધેલછાનું પૂતળું છે !

રમાકાન્ત : નહિ, નહિ, રમેહસતા ! જેમાં સમૂહના કદવાણની લાવના

હે, એવા કાર્યની સફળતા માટે ઘેલછાની જરૂર છે. દીનગંધુ !
આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પાછળથી કરશું.

દીનગંધુ : એવી બધી શી ઉતાવળ છે ? ક્યાં જવું છે ? બહુ દહાડે
આવે તોય આ દોડધામ !

રમાકાન્ત : જેમંગની ઝૂંપડી અને જમીન હરાજ થવાનાં છે; એનાં
બાળકો નિરાધાર અને એ બટના આપણે શાંત ચિત્તે જેમ
રહીએ એ લજ્જાસ્પદ નહિ ગદ્ગદ વૃષ્ટાત્મક છે. આપણી રક્ષા
કાળે જોણે કાયા હોમી, તેનાં બાળકોને મદદ કરવી એ આપણી
પવિત્ર ફરજ છે.

દીનગંધુ : પરંતુ એ હરાજ તારાથી ઓછી અટકવાની છે ?

રમાકાન્ત : હું જાતેજ એ મિલકત હરાજમાં ખરીદીશ; અને જેમંગનાં
બાળકોને શક્ષિત કરીશ.

દીનગંધુ : તો હું પણ સાથે આવું !

રમાકાન્ત : નહિ, તારે હમણાં એવાં કાર્યોમાં ગાથું મારવાની જરૂર
નથી. પૈસાની સામવગવાળો હું વિરોધીઓનાં મોઢાં બંધ કરી
શકીશ. મામનો ઉકળાટ હજી શરૂ થયો નથી; સમજ્યો ! (ખિસ્સા-
માંથી પાંચસો રૂપિયાની નોટોનું બંડલ કાઢે છે;) અને જો !
તારા પિતા પાસે દગ્ગિદાસનું જે થોડું લેણું છે, તે તારા
પિતા અદા નથી કરી શક્યા; એથી કુલીને મને આકળા શબ્દો
સંભળાવ્યા છે. મેં તારા વતી એ રૂપિયા આપવાનું એને
વચન આપ્યું છે. હે, આ પાંચસો રૂપિયા ! હમણાં કુલીન
કદાચ અહીં આવશે ! આ વખતે એણે પંચાયતના સભ્યપદની
ઉમેદવારી કરી છે; એને માટે મત મેળવવાનું પ્રચારકાર્ય એ
તારી પાસે કરાવવા માગે છે. ગદ્ગદમાં એ પોતાનું લેણું
માંડી લાગવવાની સાલસ આપશે; પરંતુ તું એની એ મોઢક

જાળમાં ન ફસાતાં આ રૂપિયા આપી પાણીયું આપજો. (નોટોનું
ખંડલ દીનુના હસ્તમાં મૂકે છે.)

દીનજીવું : રમાકાન્ત ! આ જાતનો સેવાભાવ દાખવી તું પૈસાપતિઓને
કે શીખવી રહ્યો છે ?

રમાકાન્ત : માનવધર્મ ! માણસ જરૂરિયાતથી વધારે દ્રવ્યનો સંચય
શા માટે કરે છે ? સુખાત્રોની સેવા માટે ! દીનજીવું ! તું મારા
મિત્ર છે; પૈસાના અભાવે તારે જગતમાં નીચું જોવું પડે, એ
મારાથી નથી સહેવાતું. આ આપત્તિકાળમાં હું અંભાગી તને
મદદ નહિ આપું તો મારી શ્રીમંતાઇને કાણ ઓળખશે !

દીનજીવું : રમાકાન્ત ! આ કેવો ત્યાગ ? તારા પૈસાએ મને આપત્તિમાંથી
ઉગાર્યો છે; તારી સંસ્કારિતાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે. આ
ઉપકારનો જલ્દી હું શી રીતે વાળી સહીશ ! રમાકાન્ત !
(રમાકાન્તના ચરણોમાં માથું ઢાળી દે છે)

રમાકાન્ત : યસ ! યસ ! દીનજીવું ! મને ન શરમાવ. સેવાનો જલ્દી
આ રીતે ન હોય.

પ્રસ્થાન

દીનજીવું : સ્નેહલતા ! તારે જાણાનો સમય થયો છે કેમ ?
(ધડિયાળમાં જુએ છે.)

સ્નેહલતા : હવે આ ગામની જાણના શિક્ષકો પણ મારી તરફ ધ્રુણા
દાખવે છે; અને ગામની હોકરીઓ મારી તરફ વિચિત્ર
વર્તન રાખે છે.

દીનજીવું : કેમકે તું એક કંગાળ ક્રાંતિકારીની બેન છે. જગતનું
અધોર પાપ દગ્ધિતા છે. આહ ! સમાજે જેને તુચ્છ કહી ફેંકી
દીધો છે; એવો કંગાળ દીનજીવું તને કોઇ રીતે સાંત્વના આપવા
આજે સમર્થ નથી. સ્નેહલતા ! જા, ઇશ્વરનાં તને રક્ષણ હો !

રનેહસતા : ઇશ્વર ક્યાં છે ? ક્યા ખૂબ્યામાં બેસી એ માનવતાની આ મૂંઝી કતલ નિહાળી રહ્યો છે ?

દીનજીવુ : ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં શંકા ! અને તે તારા જેવી હૃદયશૂન્ય છોકરીને ! માંડી ! દુઃખ તો પ્રભુ ભક્તોને જ આપે છે. દુઃખ દે છે; અન્યાય સાંપે છે; ગાંઠે એક કહેવું કે ઇશ્વર નથી, એ થોડું નથી.

રનેહસતા : સમજી, આસ્થાથી જુદું ઇશ્વરનું સ્વરૂપ નથી. શ્રદ્ધા વિનાનું હૃદય આત્મા વિનાનું ખડિયેર છે. (પુસ્તકો ઉપાડી શાળા તરફ જાય છે; દીનજીવુ અદરના ખંડમાં ચાલ્યો જાય છે; ગાદ કુલીન અને નિરંજન આવે છે; કુલીન પાસે દારૂની બોટલ છે; મોઢામાં સિગારેટ છે.)

કુલીન : નિરંજન ! શું પવિત્ર વાતાવરણ છે ! (બોટલ સીધી મોંમાં મૂકી સ્વરાગ અઢાવે છે.)

નિરંજન ! મૂખ ! આતો સેવામંદિર છે; બદકે બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે.

કુલીન : ત્યારે શું ગામનાં બીજાં ઘરો દારૂતાડીનાં પીઠાં છે ? ગમાર ! Idiot ! અરે, મંદિરોમાં પણ મુખિયા લોકો મંદિરો પાન કરે છે; એવું ધણાં નૌવેલોમાં વાંચવામાં આવે છે.

નિરંજન : મોટા માણસોને પગલે ચાલવાની તને આદત પડી લાગે છે ! (સ્વ) મોટા માણસોનાં કાર્યોમાં, શાસ્ત્રો અને સમાજોમાં આને વિશ્વાસિતાનાં જ દર્શન થાય છે; છતાં આનો કુળધર્મ અખંડ છે; એની સંખ્યતા માન્ય છે. રે દુનિયા !

(દીનજીવુ પ્રવેશ કરે છે.)

દીનજીવુ : કાણ ? નિરંજન ! બેઠાલ દશામાં મારી શાંતિ તમને સાહે છે !

નિરંજન : નહિ, નહિ, દીનજીવુ ! અમારા આગમનનો હેતુ કેવળ પ્રાયશ્ચિત્ત છે.

કુલીન : ક્ષમા આપ, દીનગંધુ ! સભામાં તને માર પડ્યો એની દિલસોજી ગતાવત હું આવ્યો છું.

નિરંજન : એટલુંજ નહિ; પરંતુ અમારા મશ્કા મંડળે એ દિવ્યકારા કૃત્યને વળોડી કાઢતો ઠગવ પસાર કર્યો છે. જો એની આ નકલ છે. (ઠરાવની નકલ દીનને આપે છે.)

દીનગંધુ : એવા મહાનુભૂતિના ઠગવો અને વિરોધની નોંધોનું હવે મહત્ત્વ રહ્યું નથી. (ઠરાવને ફાડી ફેંકી દે છે.)

નિરંજન : You doubt our honesty ? આ ઠરાવનો મુમદો મેં ધજો છે. શું તને મારી સજ્જનતામાં શંકા છે ?

દીનગંધુ : નિરંજન ! માણ્યને જો આજો હોય છે, પરંતુ સત્તાને સહસ્ર છે તેનું શું !

નિરંજન : Oh I see ! શરણી શરણ વીરુદ્ધ બાષણ કરે; અને ચોર ચોરી વીરુદ્ધ આખ્યાન કરે એમાં વજૂદ શું ?

કુલીન : દીનગંધુ ! પેલા પાંચસો રૂપિયા મારા પિતાએ માંડવાળ કરવા કહ્યું છે. બાપ ! તું અમારો પિતરાઇ છે; ક્યાં જુદો છે ! લોહી એક છે.

નિરંજન : સીન દ્રાન્સ્કર ! હૃદયપલટો ! આગાહ હૃદયપલટો ! (સ્વ) દીકરાએ આપ્યાં ફેરવી તોલ્યું !

દીનગંધુ : કૃપા કરી તમારા એ લેણા રૂપિયા હમણાંજ લેતા જાવ. મને એવો છેક નાદાર ન મમળો. પૈસાની લાલસામાં હું મારો ધર્મ નહિ વેચી શકું. હું તમારા હૃદયમાં જાગેલી પરમાર્થ ભુદ્ધિ સારી રીતે મમળી શકું છું.

(દીનગંધુ નોટોનું બંડલ આપે છે; કુલીન વિમાસંજ્ઞમાં પડે છે; તેટલામાં નિરંજન ને ઝડપી લે છે.)

કુલીન : નિરંજન !

નિરંજન : બાપ ! તું મોટો છે. પરંતુ : ખબંજન ! (નોટાનું પાંડલ ખિરસાગાં સરકાવી દે છે.)

કુલીન : દીનગંધુ ! હું આ વખતે પંચાયતની ચૂંટણીમાં બિભો છું ! હાં !

નિરંજન : શ્રીમાન એમ વદે છે કે આપનો મૂલ્યવાન મત એમને આપજો; કે પંચાયતનાં પૂતળાંમાં એ શ્રીમાન એમના વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડી શકે.

દીનગંધુ : મતદારોને એમની ફરજનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન છે.

(કુલીન અને નિરંજનનું પ્રસ્થાન)

યવનિકા

અંક ૨ : પ્રવેશ ૨

સ્થળ : ગૌરીની ઝૂંપડી

સમય : સાંજના ચાર

પાત્રો : ગૌરી; જગુ; રમાકાન્ત; કુલીન; નિરંજન અને ગૌરીના માતિજનો.

[કાળના વિકરાળ પાશમાં જકડાએલું એવું જીવંત જોવાડું છે; ઝૂંપડાથી વધારે સારી ઉપમા ન આપી શકાય. માટીનાં કેટકાંમાં ફાટો પડી છે; છાપડે સડેલું છે; બાણે મૂર્તિગાન દરિદ્રતા આંખો ફાડી શોષણના ઇન્નરદારો સામે અભિશાપનાં આંસુ ઢાળી રહી છે. ઝૂંપડીના આંગણામાં તુલસીકપારો છે; થોડાંક ખેતીનાં એમરો અસ્તવ્યસ્ત પડ્યાં છે. અડારીની ધાંબલીને અઢેલી ગૌરી આકાશ સામે તાકી રહી છે. જાને આંખના ખૂણામાં અશ્રુગિદ્ડ

આવી ઠપાં છે; જય પાસે રહે છે.

ગૌરી : (સ્વ) દખના દાડા વ્યથે ખૂટતા નથી. પરબો! આ ક્રિયા બેવળાં પાપની મગ્ન વેઠાવે સો? દિવા ફરે; દખિયાના દેવ!
(જય ગૌરી પાસે આવી બેઠો રહે છે)

જય : ગૌરી ! આપા ક્રિયા મલકમાં આં સે? હવે એ પાછા નહિ આવે ?

ગૌરી : (નિઃશ્વાસ નાખી) પાછા આવશે! અભોષ જયુડા, તને વ્યથ કરી મગ્નવું કે તારા આપે આપણી સાથે સદાનાં રમણાં લીધાં સે! શું મળેગ! શું જમગતર! જયુ ન ઉખેળ; ન સંભાળ એ કાળકથા! જયુ! માવતર ને મલકમાં આં સે ત્યાં રાતદિ દીવડા ઝગે સે; આતમ અજવાળાં રહે સે; વાલમાની વાંદળિયું વાગે સે! ઝોછળ થાય સે; જયુ! એ મલકમાં ના મળે ટાઢ કે તડકો; ના મળે દખ કે દખદર; ના મળે હલકાં ઊંચાંના બેદ!

જય : ગૌરી ! મને બૂખ લાગી સે. એક બટકું રોટલો દે; ગૌરી !

ગૌરી : (સ્વ) અરે રે ! કોઠીમાં કોયો કાદરો હરખો નથી. બખ્ખે દખના દાડા કરી માંક માંક જયુના પેટનો આડો પૂરો; પખ આજે તો ટંક રોટલાના વાંધા સે. (અગટ) જયુ ! ધરપત રાખ; બા ! ધરમાં રોટલાના આજ વાખા છે.

જય : ગૌરી ! બૂખે મારો આત્મા કકળે સે; અને તું ગિરાંત બેઠી સે? હું મરું એટલે તું રાજી થજે. જાનું જાનું તું જયુ અનાજ ખાઈ જાય છે; બહુ પાકી સે તું ગૌરી !

ગૌરી : જયુ ! હું એવી નહોર સું કે તને એકલો મૂકી બહુ અનાજ મારા પેટમાં ઝોઠવી દઉં! તો તો મારું પેટ કોના ફૂટે ? લાયલા! મારા તો આ હેયામાં લાલ લાગે સે! લાલ !

(ગૌરીના જાતિજંધુઓ આવે છે.)

ભૂધર : છોડી ગૌરી ! બોલ શો વચાર રાખ્યો ? દાડોપાણી કર્યા વના નો ચાલે !

ગૌરી : દાડોપાણી શી રીતે કરે ? ભૂધરકાકા ! ત્રગાં ટંક રોટલાના વાખા સે. ખાવાનું યટિયું પણ નથી. દુગળા દેહને ઢાંકવા વસ્તર હરખું મળતું નથી. આ ઝૂંપડું અને થોડી ભૂંય સે એ પણ દાજીએ દેવામાં લખી આપી સે. કહો નો જાત વેચું !

ભૂધર : પાખંડ રહેવા દે; ગૌરી ! દાડોપાણી કરવા જોટલી ધરમાં આસ્થા નો હોય ? એમ કહે કે તને ઉગળા લોકોની વાહે સુધારનો આજો લાગ્યો સે ! પૈસાની ગાંઠ વાળવી સે, અંને નાતનો ઠરાવ તોડવો સે !

ગૌરી : આ શું બોલો સો; ભૂધરકાકા ! પૈસા હોય તો આ દખના દાડા શે આવે ?

દેવોજી : તો લોધર રહો; નહ્યાં ચોખાદાજ નો ખરાં !

ગૌરી : તમે સૌ ખાધાનાજ મગા સો. ભૂખે મરી દેવાના હુંગર માથે મૂકી જગતનાં વૈતરાં ફૂટી ખાઇએ; અંને તમારે ખારમાં ખાવાં સે ! લાચાર સું; ભૂધરકાકા ! નાતનો એ ગોઝારો રિવાજ તોડવામાં હું મારો અને નાતનો જોવારો ન્યાણું સું.

ભૂધર : એમ સે ! નાતનું નાક કાપવા બેઠી સું ? આજકાલની તું પંચનું વેણ પાછું ઠેલવાની દિમત કરે સં ? તારી મગ્ગલ સે કે તું દાડોપાણી ના કરે.

ગૌરી : પંચનું વેણ હું માથે ચઢાવું સું. નાતના કાપદા સામે મારો વિરોધ નથી. પણ ભૂધરકાકા ! મારો હાથ પહોંચતો નથી.

ભૂધર : તારે નાતજહાર રે'વું સે ઇમને ?

દેવોજી : હત્યારી ! તું એમ સીધી નહિ આવે તારે નાતજાતમાં રહેવું નથી ત્યાં સું ? એને તો ઉગળા લોકોમાં બળવું

સે છટકી સે; ગાળી વંઠી સે.

ગેમાજી : તો કાપી લ્યો. રાંડનું નાક ! અને કાઢો ગામમાંથી હાંકી !

મચક આપે ના તો ઝૂંપડી સુઢાંમાં મેલો દેવતા !

બૂધર : ગૌરી ! નાતની માઝા ના તોડય ! નાત મંગા સે; જા, નાત તને જે દિની મેતલ આપે સે. નાતના રિવાજ પરમાણે આલેશ તો સુખી થાશ. (સાતિજનો આદ્યા જામ છે; ગૌરી જાણે મ.થા પર વજ્રપાત થયો હોય તેમ લોથ જેવી ઝૂંપડામાં જામ છે)

ગૌરી : (ઝૂંપડીના દારમાં દાખલ થતાં) ભૂખે મરતાંય ઠરી ઠામ ખેસવાનો આરો ના આવ્યો. હવે આ ગામમાં રે'વું બારે પડશે. હાય રે ! રૂઢિ ! તારો આ શો જુલમ !

[રમાકાન્ત આવે છે; ગૌરી ઝૂંપડીના પ્યારણામાં એનો મતકાર કરવા બેસી રહે છે; ઉતાવળે પાલવથી આંસુ લૂછી નાખી શોકાતુર મુખ ઉપર પરાણે રિમત લાવવાનો પ્રયાસ કરે છે]

રમાકાન્ત : ગૌરી !

ગૌરી : આવો, રમુભા ! આજ ગરીબનાં ઝૂંપડાં બંધે પાવન કર્યા !

રમાકાન્ત : ગૌરી ! ગરીબોનાં ઝૂંપડાંમાં જે માનવતા છે, એમાં જે સ્વાર્પણની ભાવના છે; એ પૈસાપતિઓના આલિશ્ચાન જંગલોમાં નથી. ત્યાં પાપાચાર છે; પાખંડ છે; માનવતાનો સંહાર છે; એ સૌ અનાચારનાં ધામ છે; દુર્ગંધથી ભરેલી એ મોહકતા કરતાં આ ઝૂંપડાંની સુવાસ અધિક શાંતિદાયિની છે.

ગૌરી : ઝૂંપડીમાં આદ્યા આવો; રમુભા ! (ગૌરી ઝૂંપડીના એક સ્વચ્છ ખૂણામાં ફાટેલી ગોદડી ગિછાવી દે છે;) રૂનાં પોચાં ગોદલાં ઉપર તો બેઠા હશે ! પણ આવી ધાગડી તમે નહિ બેઠા હોય !

(રમાકાન્ત ઝૂંપડીમાં જાય છે; ગેદડી ઉપર આગળ લે છે!)

રમાકાન્ત : રોજ આવી ઝૂંપડી; અને આવું જિજ્ઞાસું મળે તો કેવું ?

ગૌરી : તમારા જેવા મોટા લોકને તે વળી આવું ભૂખમૂડું
છાપડું ગમે ?

રમાકાન્ત : ગૌરી ! તારા જેવી આત્મીયતા ! તારા જેવું કામળ
આદ્રં હૈયું મેં જહુ થોડી સ્ત્રીઓમાં જોયું છે.

ગૌરી : હું તો નરી બોયડ સું !

રમાકાન્ત : છતાં તું નિર્દોષ છે.

ગૌરી : રમુલા ! પાણી તો પીશોને ? હું કૂવેથી તાજું ચોખ્ખું પાણી લાવું !
(ઘડો અને દોઢું ખભે નાખે છે; રમાકાન્ત તે પાછાં મુકાવી દે છે.)

રમાકાન્ત : ગૌરી મારે પાણી નથી પીવું; ગહેવા દે એ જાંબી ભાંજગડ !
નિરાંતે મારી સાથે બેસ. તારી સાથે વાતો કરવાનો આનંદ
ખીજે ક્યાંય ઓછો મળે છે !

ગૌરી : હોવે ! તમે ઓછા કુંવારા સો ? ૩૬ ૨૬ લાગે એવું જવાન
બેડું સે !

રમાકાન્ત : ગૌરી ! તારી વાણીમાં જહુ છે. તારી વાતો માંબળી હું
મુઘ્મ જાનું છું. બલે તું બણેલી સ્ત્રીઓ જેવી સંસ્કારી ભાષા
ન બોલી શકે; પરંતુ એમાં મીઠાશ તો છે જ. બલે તારા
હાથમાં નાજૂકતા ન હો, પરંતુ એ હાથનાં પાણી તો શું ?
બોજન પચ્ચ મને મીઠાં લાગે

ગૌરી : ઘેલા થયા સો શું ? આવું ઝોંઘુ શું બોલતા હશે ? (વાણીમાં
સહેજ સંકોચ છે; આંખોમાં ખુમારી છે; ગાલ પર શરમના
શેરડા પડે છે.)

રમાકાન્ત : ગૌરી ! હું અહીં આવું છું તે તને ગમે છે ?

ગૌરી : મને તમે જહુ ગમે સો; રમુલા ! મને તમારા પૂરા બરોસો

સે. તમે પવિતર સો; હું તો તમને દેવતા ગાનું સું.

રમાકાન્ત : પણ ગારૂં દેવત્વ લોકોને માન્ય નથી; ગૌરી !

ગૌરી : લોક ધરમાં પડ્યા ! લોકોથી શા માટે ડરો સો ?

રમાકાન્ત : ગૌરી ! તું મારી બેન છે; આજે તું મારા બ્રાતૃત્વનો સ્વીકાર કરી લે.

ગૌરી : શા માટે ન કરું ? હું તમારી બેન સું. સદાકાળ રહીશ; રમુલા !

રમાકાન્ત : સંસાર હવે મને રસાળ લાગશે. ગૌરી ! સંસારની મરુભૂમિમાં આજે શીતળતાનું એક રમ્ય ઝરાણું વહેવા લાગ્યું છે. વારૂ, ગૌરી ! હમણાં તમારું નાવ કેમ ચાલે છે ? ધરમાં દાબ્યા છે કે નહિ ?

ગૌરી : શું કહું રમુલા ! દખનો આરો નથી. આ જગુ ક્યારનો બૂખે લાધે સે; પણ ધરમાં એક મૂઠી ધાન નથી; વલખાં મારી દાડા કાઢું સું; રમુલા ! જગુની આંખમાં બેર બેર જેવડાં આંસુ ન્યાળું સું; આને બડકે જળું સું.

રમાકાન્ત : લે ગૌરી ! આ દસ રૂપિયા. (દમની નોટ પાકિટમાંથી કાઢી ગૌરીને આપે છે.) દાબ્યા લાવજે; હાં ! બૂખે શા માટે મરે છે ? આમ રોદડાં રડે કેમ ચાલશે ? ચાલ, હું તારા માટે કળાંક કામ શોધી રાખીશ. હું તારા નિર્વાહની વ્યવસ્થા કરી આપીશ.

ગૌરી : બગવાન તમારું બલુ કરે ! રમુલા ! દખમાં તમે મારી ગાય ઝાલી સે. આ પાડનો પદલો હું શી રીતે વાળીશ ! રમુલા ! તમે માનવી નથી; કાષ્ટ દેવતા સો.

[કુલીન અને નિરંજન આવે છે; આંગણમાં રમતા જગુના હાથમાં મીઠાઇનું પડીકું મૂકે છે.]

કુલીન : લે; જગુ ! ખાજે હાં ! નિરંજન ! મરીય છે ખિચારાં ! એમને કોણ આવી ચીજો આપે ?

જયુ : (ગેજમાં આવી) ખાખાં! ખાંડનાં ખાખાં! કેવાં ગળ્યાં લાગે
સે! લેતી જ, ગૌરી! (અંગૂઠો ઉઘો કરી ડીકા ગતાવે છે)
તને આવાં ખાખાં કુણ આપે સે?

કુલીન : એય જયુ! તારી ગૌરી ક્યાં છે?

જયુ : મૂંપડીમાં રમુલા સે! કાણ જાણે કે વેળાનાં ગુપચુપ વાતો
કરે સે.

કુલીન : ઓતારી! દાળમાં કાંધક કાળું લાગે છે!

નિરંજન : મૂખાં! ગોળ હોય ત્યાં ગાખીઓ; અને કળીઓ ત્યાં ભૂંગો
ભગતા જ હોય!

કુલીન : પણ આ તો પનિત્રતાની પૂંછડીઓ છે ગધી! ધર્મનો દાંડો
ઝાલી ફેરે છે! ખાદી પહેરે છે; અને દેશના ઉદ્ધારનો ફાંકો
રાખે છે! અરે ડાળા હાથે હજમ કરે છે; અને જમણા હાથે
દાન કરે છે.

નિરંજન : ખાદી પહેરે માટે પ્રેમોપચાર ન થાય એવું ક્યાં લખ્યું
છે? ડાળા! શંકર જોગી હતા, છતાં બીજડીના મોગી હતા!
નિશ્વામિત્ર મહર્ષિ હતા; છતાં મેનકાને મોહ્યા હતા!

કુલીન : તું માનતો ન હતો! ખુદ ઋષિમુનિઓ રસિકતાના ઉપામકો
હતા; તો આપણે શા માટે સંકોચ રાખવો? માણ્યું એટલું
પુણ્ય! એક કવિએ કહ્યું છે કે; “પ્રેમ બાણ વાગ્યાં હોય તે
જાણે.” નારીની આંખના ધા મોટા મુનિવરોનાં કાળખાં વીંધી
નાખે છે; તો અદ્યા, આપણા જોવાં પામર જંતુઓની શી
ગણના? નિરંજન! પ્રેમ! શું સરસ શબ્દ શોધી રાખ્યો છે
રસિકોએ! આહ! પ્રેમ એટલે પ્રકાશ! પ્રેમ એટલે સુધા!
પ્રેમ એટલે આત્માની એકતા! પ્રેમ એટલે ત્યાગ! પ્રેમ એટલે
તું, હું અને સર્વસ્વ! હાય! હૃદયના ટુકડા! ટુકડા! નિરંજન!
(છાતી ઉપર હાથ મૂકી આમતેગ લથડિયાં ખાય છે.)

નિરંજન : ધાયલ ! ધાયલ ! લાવ જોડે, દીકરા ! ખિરસામાં ખંજર તો નથી ધાલી લાગ્યોને ? બાપ ! તારા જેવા મજનુનો બરોસો નહિ. સાચો પ્રેમી પ્રેમિકાના વિશોગમાં આત્મહત્યા પણ કરી નાખે ! (રમાકાન્ત ખંજરોનો વિચિત્ર વાર્તાલાપ સાંભળી આવેશમાં ઝૂંપડીની ગહાર આવે છે.)

કુલીન : કાંત્રેમ ! કાંત્રેમ ! અભિનંદન !

રમાકાન્ત : પાગલ છે શું ! શાનાં અભિનંદન ?

કુલીન : કેમ ? રેસના મેદાનમાં તારો ઘોડો વીન છે; દોરત ! આપણે તો પક્ષેત્ર પર નહીં.

રમાકાન્ત : શું ગફે છે ? કુલીન ! જરા સમ્યતાનું જ્ઞાન રાખ. તારાં શબ્દકટાક્ષો હું બરાબર સમજું છું. શું તું મને તારા જેવો વિષયાંધ ધારે છે ?

કુલીન : બાપ તું વિષયાંધ નહિ; પ્રેમાંધ છે !

રમાકાન્ત : લખોડ્યું રંગી નાખીશ; યાદ રાખજે, બાગટા ! તારા જેવા કુલાંગારોનો મિથ્યા બકવાદ મને મારી કતવ્યનિષ્ઠાથી વિમુખ નહિ કરી શકે. લાખ પ્રવરન કરવા છતાં ચંદ્રકલા ઝાંખી નહિ થાય.

નિરંજન : Bravo ! Bravo ! my dear ! ચંદ્રમાં કાળા કાષા છે, એ ચંદ્રનું જ સૌંદર્ય વધારે છે; એનો કવિઓ મૃગલાંછનની ઉપમા આપી કાઢ્યો : એ છે. એ રીતે માનવજીવનમાં કલંકનું રથાન કલા માથે છે.

રમાકાન્ત : નિરંજન ! રહેવા દે તારાં Satire ! તારી ઉપમાઓ અને ઉત્પ્રેક્ષાઓ !

નિરંજન : આપણી પીછેહઠ ! મિત્રરાષ્ટ્રોની લડાયક વ્યૂહરચનામાંથી આપણે એટલું જ ન શીખીએ ? (કુલીન ધીમેથી ઝૂંપડીના

દારમાં ડે કિયું કરી લે છે; ગૌરી માથું નીચું ઢળી આંસુ
સારી રહી છે; વચ્ચે વચ્ચે દૂમકાંતો આતંબનિ ઊઠે છે; જે
મૂંપડીના વાતાવરણને વિષાદમય બનાવે છે.)

કુલીન : (ગોટા અવાજે) હે ! ગૌરી રડે છે !

નિરંજન : વિથોગ કાને વહાલો લાગે ? (બંગમાં વાત કરે છે.)

કુલીન : આહ ! (છાતી ઉપર હાથ રાખી નિઃશ્વાસ નાખતો હોય
તેમ) ‘એની છળી અમોને, મારી છળી તમોને; ઘાયલ
ત્રીજાને કરતી, ચોથાને પત્ર :છાના.....’ (કુલીન અને
નિરંજન આંધ્યા જાય છે; ગૌરી મૂંપડીના દારમાં આવી બેસી
રહે છે; રડી રડી આંખો લાલ જાની છે.)

ગૌરી : મૂઓ પીધેલો છે શું ?

રમાકાન્ત : ગૌરી ! સેવાનો પંથ કાંટાથી ભરેલો છે; એ આજે જાણ્યું.
વાંક મારો છે; ગૌરી ! મારામાં પૂર્ણતાનો અભાવ હશે ! હૃદયમાં
ક્યાંક છૂપો વિકાર હશે ! ગંદી મનોકામના હશે ! નહિ તો
મારે તારો સંસર્ગ શો ? આ સાથે ! અમ્મિ સાથે કાજનો સંસર્ગ
શો ? કાજ અમ્મિ પાસે સળગ્યા સિવાય ન રહે; જગતનાં અધૂરું
નીતિશાસ્ત્રોનાં એ જ સંશોધન છે !

ગૌરી : એનાં ડોહલાંના શબ્દોનો શું તોલ બાંધો સો ? ટીકાઓથી શા
માટે રડો સો ! રમુલા ! તમે ખોટું કામ નથી કર્યું ત્યાં લગણ
તમારો વેરી આંધળો સો.

રમાકાન્ત : નહિ, નહિ, ગૌરી આજે હૈયાના ધા આળા જન્મા છે;
હું કલંકિત છું ! હું પ્રાયશ્ચિત કરીશ ! સંસારની નશ્વરતાએ !
દુનિયાની હાંબિકતાએ આજે મને પરાસ્ત કર્યો છે.

[પ્રસ્થાન]

અંક ૧ : પ્રવેશ ૩

સ્થળ : હરિદાસનો બંગલો

સમય : સવારના નવનો શુભાર

પાત્રો : કુલીન; નિરંજન; વિમળા અને હરિદાસ.

[સિગારેટ ફૂંકતો કુલીન ઓરડામાં આંટા મારે છે; વારે ધડીએ એની તૃષાતુર આંખો દાદર તરફ પડે છે; મોઢા ઉપર ફરી વળેલાં ત્રિષાદનાં વાદળ દીવાના આછા પ્રકાશમાં થ વધુ ઘેરાં લાગે છે; આંખોમાં ક્રોધ જવાળા બમૂકે છે; હારેલું હૈયું વેરના પ્રચંડ પાવકમાં સળગે છે.]

કુલીન : (સ્વ) ગૌરી સાથે રગાકાન્ત ઝૂંપડામાં એકલો ખેસે એનું પ્રયોજન? હવે એનું પોકળ ફૂટી ગયું છે. કેટલો દંભ! કેટલી ખુમારી! હવેજ સમજાયું કે નીતિ અને ન્યાયનાં બળગાં ફૂંકતા રગાકાન્તનું હૃદય કેવું કુટિલ છે? અને ગૌરી પણ કેટલી હઠીલી! કેટલી નિષ્ઠુર! શું મારા કરતાં એને એ શુષ્ક, શક રગાકાન્ત વધારે ગમ્યો!

[નિરંજન આવે છે; હાથમાં પુસ્તક છે; પુસ્તકમાંથી એક પ્રસિદ્ધ કાવ્યની પંક્તિ વાંચે છે.]

નિરંજન : ‘પ્રેમને કારણે સાથે સંબધ કાંઈ થે નથી.’

કુલીન : નિરંજન! એ શાનું થેયું છે?

નિરંજન : ‘કલાપીનો ફકારવ’ છે. એનો લેખક કવિ કલાપી એક નાનકડા રાજનો ધણી હતો; જે દરબારની એક ખૂશસૂરત ખવાસણના પ્રેમમાં પડ્યો હતો!

કુલીન : હેં! રાજ અને રૈયત વચ્ચે એવો વિચિત્ર વ્યવહાર? તો પછી નિરંજન! આપણે પ્રેમ કરીએ એમાં શુંનો શું છે?

નિરંજન : હું એ જ કહું છું કે રમાકાન્ત અને ગૌરી વચ્ચે ગમે તેવો વ્યવહાર હોય, એમાં દોષ શું છે ?

કુલીન : પણ ગૌરીના પ્રેમીઓના લીસ્ટમાં મૌથી પ્રથમ નામ નોંધાવવાનો દાવો મારો છે. મારો હક કુળાવી રમાકાન્તને ગૌરી સાથે પ્રેમ કરવાનો શો અધિકાર છે ?

નિરંજન : અહ્યા ! પ્રેમ શું કામ ગમરૂ ચીજ છે કે ત્યાં અધિકાર આલે ? કુલીન ! એ કાંઈ નેજામંદોનો સોદો નથી. વળી તારે પ્રેમિકાઓની શી ખોટ છે ? તું જ કહેતો હતો કે કેટલીય કન્યાઓના તાગ ઉપર પત્રો આવે છે. એમના ફોટા પણ તું ખિસ્સામાં રાખી રૂંદે છે.

કુલીન : એ બધાં ગૌરી આગળ પાણી બરે ! યાર ! ગૌરી તો એક ચીજ છે. બુલબુલ છે !

નિરંજન : પણ એ બુલબુલ તારા પ્રેમપિંજરમાં બેસવા માગતું નથી એનું શું ?

કુલીન : તો હું પરાણે એને પીંજરામાં પૂરીશ. એ રૂપ, એ જોગન, હાય ! દિલના ટુકડા કરી નાખે છે. એની આંખમાં મદિરા છે; પી પીને હું પાગલ બન્યો છું; નિરંજન ! (ડોક ઊઘી કરી, છાતી પર હસ્ત મૂકી નિઃશ્વાસ નાખે છે.)

નિરંજન : પાગલોને માટે છેલ્લો મુકામ થાણા છે ! mental asylum ! મુંઝામઝ ના, આપુ !

કુલીન : નિરંજન ! ગૌરી મારી જાળમાં ફસાય એવી યુક્તિ તું ગતિવ, દોસ્ત !

નિરંજન : યુક્તિ આપ્યાદ છે ! ધરમાં ધાલી દે. નૈતિક દિમિતની જરૂર છે; ખિરાદર !

કુલીન : અહસોસ ! કુળની લાજ આડે આવે છે.

નિરંજન : તો શું ગૌરીને તારે કેવળ તારી વિલામિતાનું શુભ સાધન
જનાવવું છે? શું ગૌરીને કુળર્થાદાની કિંમત નથી? શું એને
એના શિયળની પવિત્રતા પ્યારી નથી!

કુલીન : ઐ શિયળની વાતોમાં કાંઈ માલ નથી. હે! નિરંજન! જરા
દમ માર! (સિગાર કેસ ઉઘાડી નિરંજનને સિગારેટ આપે છે;
જાને ધૂંધ્રવતું લેતા દીવાના મંદ પ્રકાશને ઢાંકી દેતા વાતોએ
વળગે છે) નિરંજન! તું કહે તો એ સાળી છોકરીને બેઢાલ
કરે! એવી હેરાનપરેશાન કરે!

નિરંજન : (બેદરકારીમાં) હા! એ તો આપણા હિંદુસમાજનું
પરાપૂર્વથી આદ્યું આવતું તંત્ર છે! પછાત કેમોને દાખી
દેવામાં જ આપણી મદત્તા છે! ગરીબોને ધર્મ નથી; આરિય
નથી! એમને ચૂસી ચાવી ફેંકી દો! પરંતુ કુળ, ધર્મ અને
નીતિના આપણા ઇગર અખંડ રહે! (સમાજની વિલાતક
નીતિ સામે પ્રહાર કરતો હોય તેમ હાથનો ઝાટકો મારે છે.)

કુલીન : ખસ! તો એ જ નિશ્ચય! ગૌરીના જ્ઞાતિયધુઓને પૈસાની
લાલચ આપી ઉશ્કેરે! એની ખૂંપડીમાં આગ મુકાવડાવું! હું
બેઉ છું કે રંગાકાન્ત એને શી રીતે જાણાવે છે?

(વિગળા આવે છે.)

વિગળા : કુલીન!

કુલીન : કેમ જા?

વિગળા : જા, નોકરને ખબર આપ કે તારા જાણુને લેવા સ્ટેશને
મામે જાય. રાત્રિનો સમય છે; મોકું ના કરે, જ તો!

[કુલીન આદ્યો જાય છે; વિગળાની આંખોમાં નિશ્ચિતતાનાં
રિંગ ફરકે છે; દયાની રાખેલી કામનાનાં કાતિલ ત્રિષ આજે
નિરંજનને નિદાણી પાછાં અંગમાં વ્યાપે છે. કામાગ્નિની ઉગ્ર
જ્વાળાઓ ફરી એકવાર ફાટી નીકળે છે; આજે આંખોમાં

અજાણ ખુમારી છે; હૃદયદેવને રાજી કરવા આજે વિમળાએ સુંદર વસ્ત્રાભૂષણોથી નાનુક દેહલતાના લાવણ્યમાં ભવ્ય ચમકેલી છે.]

નિરંજન : વિમળા ! આજે શું છે ? કાંઈ ખૂબ સમજવટ કરી છે ?

વિમળા : આજે મધુરજની છે !

નિરંજન : તો આટલી ગંધી રાત્રિઓ નકામી વિતાવી શું ?

વિમળા : નકામી જ તો ! એ ગંધી રાત્રિઓ રડવામાં વાતી છે; કેટલાંય ઝોશીકાં આંસુથી ભીજવી દીધાં છે. નિરંજન ! તું આવું વિચિત્ર પ્રશ્નો શા માટે પૂછે છે ? તું શુષ્ક છે ? તને રસિકતા શું; પ્રેમ શું; ઉપભોગ શું એ ગંધી સમજાતું ? નિષ્કુર છે તું નિરંજન ?

નિરંજન : વિમળા ! વિમળા ! આવેગ તમને ક્યાં ધસડી ગય છે એનો ખ્યાલ રાખો.

વિમળા : નિરંજન ! હું ભૂખી છું; તારી પાસે ભિક્ષા માગું છું; આંગણે આવેલી ભિખારણીનો શું તું તિરસ્કાર કરે છે ?

નિરંજન : દરેક ભૂખને ભાંગવાનું સામર્થ્ય માગવીમાં ગંધી હોતું. તમારી ભૂખ ભયંકર છે.

વિમળા : નિરંજન ! નિરંજન ! મને તારા જાહુપાશની માદકતાથી મૂંઝવી નાખ ! તારા ઝોષ્ટનાં અમૃતથી મારા ગાલ ભીજના નાખ ! મૂંગો કેમ છે ? શાન્ત કેમ છે ? નિરંજન !

[પરાણે નિરંજનનો હસ્ત પકડી પલંગ તરફ ખેંચે છે; નિરંજનના દેહમાં એક આછી કંપારી છૂટે છે; વિમળાના દેહને તે જોરથી ધક્કો મારે છે; વિમળાની નાનુક દેહલતા જમીન પર પટકાય છે; ભોંય પર ઊંચી પડેલી વિમળાના નિર્ભયનો ઉજાર વચ્ચે રોળ્યા યૌવનના પુંજ સરીખી મોહકતા ધારણ કરે છે]

નિરંજન : (પરોક્ષ) આહ! હિન્દુસમાજ! તારી સડેલી લગ્ન સંસ્થાના પાયા હજુ કેમ તૂટતા નથી? પ્રલયનો દાવાગિનિ તને કેમ ભરમીભૂત કરતો નથી? રે! વૃદ્ધલગ્નો અને કળ્લોડાંગા સંસારની નિષ્ફળતાએ આજે જીવનની આ અવદશા કરી છે. અસંતોષની આગમાં સપકાઓલાં લાખો સ્ત્રીપુરુષોનો આજે આ રીતે અધઃપાત થઇ રહ્યો છે. (જવાની તૈયારી કરે છે.)
(સ્વ.) મને કાંઈ સૂઝતું નથી; આ વિષમ વાતાવરણમાં હું કેમ કસાઇ પડ્યો છું?

(શિકારીના જાણના આધારથી પછાડ ખાઇ જેમ વીકરેલી વાલજી ગર્જના કરી બીઠે તેમ વિમળા ગાજી બીઠે છે.)

વિમળા : નિરંજન!

નિરંજન : વિમળા!

વિમળા : હૈયાની ભઠ્ઠીનો દેવતા તને જાણી ભરમ કરશે. હું સ્ત્રી છું; કાળી નાગજી છું.

નિરંજન : તો હું પાપાજી છું; વજ્રજરના ધા વેડવાળી મારામાં તાકાત છે.

વિમળા : એમ છે! (વિમળા ખૂમો પાડે છે.) ઓ! મા! ઓ રે! દોડો, બચાવો; આ મૂંઝો મારી લાજ લૂંટે છે.

[હરિદાસ હાંફતા હાંફતા, ઢીલા પડી જતા ધોતિયાના બાંધ સકસ કરતા આવે છે; એમના વૃદ્ધ ખોળિયામાં આજે નવું જેમ પેદા થયું છે; આંખો ફાટી છે; કામને જાણવા શંકરે ત્રીજું લોચન ખોલ્યું હતું; તેમ હરિદાસના ક્રોધની જ્વાળાઓએ આજે ઉમ્મતા ધારણ કરી છે.]

હરિદાસ : વિમળા! ઓ વેવલી શું છે? અવાજ ઓછો કર, ઓછો.

વિમળા : આ મૂંઝો મને પરાણે બિંચકી પલંગમાં નાખતો હતો. (આંખમાં જનાવટી આંસુ આણે છે; વાણીમાં આજીવતા છે; શરીરમાં કંપ છે.)

હરિદાસ : હેં ! મારી પતિવ્રતા સ્ત્રીની લાજ લૂંટવાની કાશિષ ? મારા
કુળની લાજ ! મારા ધરની લક્ષ્મી મામે આ સનાચાર ? નિરંજન !

નિરંજન : હું નિર્દોષ છું.

હરિદાસ : નીચ ! નિમકહરામ ! શ્વપતન !

નિરંજન : આપો, બટે તેટલાં ગંદાં વિશેષણો આપો; પણ મારી પતિ-
વ્રતા, મારો ધર્મ નિષ્કલંક છે. કાકાશ્રી ! સ્ત્રીચરિત્રનું કારમું
શસ્ત્ર મારી ગરદન પર તૂટ્યું છે. જે સ્ત્રીને તમે કુળની લાજ
માનો છો; જે દંબના પૂતળાને તમે ધરની લક્ષ્મી કહી ગયો
છો; એનું સ્ત્રીત્વ તમારું નથી. એનું હૃદય ખાલી છે; એની
જુવાનીના મદે તમારા દુઃખના દેહને કેવળ નિભાવ્યો છે, સૌભા-
ગ્યના સહારે પોતાની લોલુપતાને પોષવા માટે; એની સ્વચ્છંદતાને
હાંકવા માટે.

હરિદાસ : દુષ્ટ ! તારી ચાલાકીઓ રહેવા દે. તારા ગોરખધંધા હું
બરોબર સમજું છું.

નિરંજન : તો આપની ચાલ મારાથી જરાય અજાણી નથી. તમારી
પ્રપંચજાળો હું જાહેરમાં ખુલ્લી કરીશ. કુળના નામે જે પોલ
ચલાતી રહ્યા છે; મોટાપના મદમાં ગરીબોનાં ગળાં રેંસી રહ્યા
છે તે હવે વધુ વળત છૂપું નહિ રહે. (પ્રસ્થાન)

હરિદાસ : વિમળા ! ધરમાં શું થયું તે જાહારનો શું જાણે ? આમ
બુમરાણ કરવામાં શું મજા ? ધરોધર આવા ગોરખધંધા ચાલી
રહ્યા છે. હાથ ઝાલ્યો એથી શરીરે ઝોછો કાપ પડવાનો હતો ?
એવી બટનાઓ ઉપર તો પડદા પાડ્યેજ છૂટકો. એમાંજ કુળની
લાજ છે. ગાંડી ! એવી વેતલી થા મા !

વિમળા : (નિરાશા અને લજ્જાથી ક્ષ્ણતા સ્વરે) એમાંજ કુળની લાજ
છે ! કુળના નામે કુટિલતા બસે ચાલે; રૂઢિના નામે લાજો કુળ-

વધૂઓ બલે નિસાસા નાખે; કુળના સડેલા થોથાનું આટલું
બધું મહત્ત્વ? નારીના નિસાસાની જરાય કિંગત નહિ? તો પછી
સંસારમાં છૂપા વ્યભિચારનું સામ્રાજ્ય જામવા દો! આહ!
હિસ્ટીરિયા આતો! ભૂત વળગો! ક્ષયના વ્યાધિઓ લાવો!
(ત્રિમળાની મનોવ્યથા ઉગ્રતા ધારણ કરે છે; રત્નસ્થિતા ગુમાવે
છે; માથું લમવા લાગે છે; અને એક કારમી ચીસ માથે ભોંય
પર પછાડ મારે છે.)

હરિદાસ: (વિદ્વિગ્નતાથી) ત્રિમળા! શું થાય છે! ત્રિમળા! ક્યાં દુઃખે
છે! શું મૂંઝવણ છે! બોલ, વહાલી! (ત્રિમળાના કપાળ પર,
પાણી છાંટે છે; પંખા વડે પવન નાખતો માંડે છે; ત્રિમળાના
આખા શરીરે સ્વેદગિંદુ આવી ઠરે છે.)

પવનિકા.

અંક: રજ્જે; પ્રવેશ: ૪થો.

સ્થળ: ગામનો ચોરો.

સમય: સાંજના ચારનો સુમાર.

પાત્રો: હરિદાસ; નિરંજન; રામદાસ; રમાકાન્ત; હરિજન;
મામલતદાર અને આમ્પજનો.

[ગામની સરકારી પ્રવૃત્તિઓના કેન્દ્ર સમુ જૂની પાંધણીનું
ગળિયાંના છાપરાવાળું નાનકડું મકાન છે. ગામનું પંચ પશ્ય
પોતાની પંચાતો આ સ્થળે કરવાનો પોતાનો વંશાનુગત
અધિકાર સાચવી રહ્યું છે. આજે મામલતદાર સાહેબ પધારે

છે; મામલતદાર એટલે મહેસૂલી ખાતાનું બહુમૂલ્ય પ્રાણી !
જેને આમ્બજનો રાવસાહેબના જિનમત્તાવાર ખિતાબથી નવાજે
છે. આજે જેસંગની મોંઘેરી મિરાત સામે લિલાઈનો મોરચો
મંડવાતો છે; જોયા લોકો ધીમે ધીમે ચોરામાં એકત્ર થાય છે
પ્રથમ પધરામણીનું બહુમાન હરિદાસને ફાળે જાય છે.]

હરિદાસ : (સ્વ) રે ! જમાના ! શી તારી જલિહારી છે ? મારી
ધોળી મૂઝાના ધજગરા આજે નીચે પડવા લાગ્યા છે. ધરડાં
વિના માડાં પાછાં વળે એ સૂત્ર આજે ખોટું ઠ્યું છે ! નહિ,
નહિ, એ દાર આ હરિદાસ નહિ કબૂલ રાખે. સાળાં આજકાલનાં
છોકરાં ધરગાં ટંક રોટલાના સાંસા હોય ત્યારે દેશસેવાનાં
ધતિગ માંડે ! (નિરંજન આવે છે.)

નિરંજન : An Idle brain is the devil's workshop !

હરિદાસ : આ અંગ્રેજી વાણતરે તો દેશનું સત્યાનાશ વાળ્યું.

નિરંજન : અંગ્રેજી શિક્ષણ આટલું બધું અળખામણું છતાં અંગ્રેજી
રાજની ગુલામીમાં ફટલો સ્વાદ છે ? (કટાક્ષ કરે છે.)

હરિદાસ : આવા એ ચાર બણેલા બિખારી ભેગા થાય એટલે રૂઢિનું
નિકંદન કાઢી નાખે; સમાજનું નાવ કયા ખડક સાથે અથડારો
એ નથી સમજતું.

૧લો, નાગરિક : (પ્રવેશ કરી) નમો શિવાય ! હરિદાસજી !

૨જો, નાગરિક : (પ્રવેશ કરી) રામ, રામ, મોટા !

૩જો, નાગરિક : (પ્રવેશ કરી) કાં ! દાસબાપ ! તળિયત !

૪થો, નાગરિક : (પ્રવેશ કરી) જે સ્વામીનારાયણ ! હરિદાસકાકા !

રાગદાસ : (પ્રવેશ કરી) મોટા ! કેમ આજે શા વેંતમાં છો ?

હરિદાસ : રાવસાહેબ પધારે છે; પેલા જેસંગનાં ખેતર અને ઝૂપડું
હરાજ થવાનાં છે.

રામદાસ : એ જેમંગ કોણ ?

હરિદાસ : (મળકર્તા) જનાઓ ગયા હતા શું રામદાસ !

રામદાસ : અરે, આ શરીર નગળાં ! આને એક મહિને ધરતી
જહાર નીકળ્યો છું, પાપલા !

હરિદાસ : સભામાં તો જોયા હતા; અહહ ! અહહ ! (મોટા અવાજે
હસે છે.)

રામદાસ : કેની આંખે જોતો હતો ? સભામાં હશે તું કે તારે નરાધમ
કુલીનિયો ! સાળા ખાંધિયા ! એમના પાપના છાંટા આ રામદાસનાં
ઉડાડવા માંગે છે !

હરિદાસ : પણ રામદાસ : આમ પિત્તો કાં ઉછાળો ! પૂરું સાંભળો
તો ખરા !

રામદાસ : શું ધૂળ સાંભળો ! ખૂનનો સાક્ષી મને કરવો છે ?

હરિદાસ : અરે ! (કાનમાં મોઢું બાંધી ધીમા અવાજે) એ તો એના
મોતે મૂઓ છે; ખૂન દારૂ ચઢાવ્યો હશે, તે ઠોકર ખાધી; અને
ગળ્યો. એમાં તમારે ને મારે શું નાવાનિચોવવાનું ?

નિરંજન : Advantage of doubt ! શકનો લાભ મેળવવાનાં
છટકાંનો અગ્રેજ કાયદા પોથીમાં ક્યાં તોટો છે !

(રમાકાન્ત આવે છે.)

રમાકાન્ત : ન્યાયના દરવાજે માનવતાની મૂંગી કતલ બલે થાય !
પરંતુ યાદ રાખજો, એ કર્મચંડાળો ! ઇશ્વર તમને નહિ છોડે.

હરિદાસ : અરે, ઇશ્વર જેવી વસ્તુ તમે આજકાલનાં છોકરાંએ
રાખીજ ક્યાં છે ?

નિરંજન : હાં ! ઇશ્વરને વહેંચી દ્યો; ગદુ સસ્તો છે. શ્રીમાનો !
ઇશ્વરનો ઉપયોગ સગવડ પ્રમાણે કરો એમાંજ ઇશ્વરનું માન
સચવાશે.

રમાકાન્ત : ગળામાં ધર્મની ચિટ્ટી ગાંધી આવ્યા અનાચાર કરતા
વડીલોને ઇશ્વર શબ્દના ઉચ્ચારનો શું અધિકાર છે ?

હરિદાસ : રમાકાન્ત ! હું તારી ઉચ્છૃંખલતા દર્શાવે નહિ સાંખી શકું.
હું કોણ છું ? તેનો ખ્યાલ રાખ.

રમાકાન્ત : પૈસા ઉપર મગફળા છે; તો હું પણ પૈસા ધરાવું છું.
માત્ર મગફળી નથી.

હરિદાસ : રમાકાન્ત ! રમાકાન્ત ! આજકાલનો તું મને ઉપદેશ આપે છે ?

રમાકાન્ત : હા ! માર્ગબૂદ્યા મગફળા શ્રીમંત ! લક્ષ્મી તો કાલે ચાલી
જશે; કુકર્મેની કાળાશ કદી નહિ ધોવાય. ગરીબોની હાથ
તમને ગૂંચળાવશે.

હરિદાસ : તારો ઉદ્દેશ્ય શું છે ?

રમાકાન્ત : અન્યાય સામે પોકાર ! જેસંગનાં નિરાધાર ગાળકોને
તમારી પ્રપંચગળમાંથી મુક્ત કરવાં એ મારો ધર્મ છે.

હરિદાસ : રમાકાન્ત ! કયા ઢળમાં હાથ નાખે છે ?

રમાકાન્ત : તમે કોણ એવા ત્રિષધારી નાગ છો ?

હરિદાસ : તો શું તું જેસંગનાં ગાળકો માટે મારી સાથે શત્રુના ગાંધશે ?

રમાકાન્ત : સર્વસ્વના ભોગે.

રામદાસ : એ પૈસાનું અજીરણ !

રમાકાન્ત : નહિ, પરમાર્થ !

રામદાસ : તું જ્યારે પરસેવો પાડી પૈસા પેના કરે ત્યારે પરમાર્થ
કરી જો જો !

રમાકાન્ત : તો હું કયાં પારકા પૈસાનું શુભાગ ધરાવું છું ! પિતાએ
પૂર્ણ વિશ્વાસથી જે સંપત્તિનો અધિકાર પુત્રને સાંપ્યો છે, તેનો
સંદુપયોગ કરવાની પુત્રને સંપૂર્ણ સત્તા છે.

રામદાસ : ત્યાપ ગિયારે શું જાણે કે જોકરે! આવો કુલાંગાર હશે!

રમાકાન્ત : કાકાશ્રી! હિતશત્રુ ના બનો! હિતસ્ત્રી રહો! દ્રવ્ય પારકું
અને ગૌરવ આપ રાખો છો? બૂબ હોય તો પાંચ પચાસ
ગાળી દ્યો.

રામદાસ : એનો તો હું હકદાર છું.

રમાકાન્ત : એ તમારો નિઃસ્વાર્થ સેવાભાવ ન હોય! આ સ્વાર્થ
તમને અધોગતિની ખીણમાં ફેંકી રહ્યો છે. કાકા તરીકેનો
અધિકાર જમાવે છો; જ્યાંસુધી રમાકાન્ત પાસે પૈસા છે.
પડતી દશામાં એના ઠીકરામાં યૂંકશે એ પણ કાકા તમે! અને
આજે વડીલશાહીનો દોર ચલાવે છે એ પણ કાકા તમે!
[એક હરિજન આવે છે; ચીંથરેલા ભૂતિ છે; ગાથામાં ઘા
પડેલા છે; અને અંગે રુધિરના રેલા ચાલી રહ્યા છે]

હરિજન : દુનિયા પૈસાની સે! ગરીબોનું આંધ કા ખેલી નથી.

રમાકાન્ત : (હરિજનની હાજત નિહાળી) દંભભરી દ્રવ્યની ખુમારી
કેવી કૂર છે? ઇશ્વર! તે ઇન્સાફની આંખે પાટા બાંધ્યા છે?
એ પૃથ્વી! તારું પુણ્ય પરતારી ચૂક્યું છે!

હરિદાસ : (હરિજનને સંબોધી) કાણ છે તું અહ્યા!

હરિજન : ત્યાપા! તમારો ઢેડ સું!

હરિદાસ : તે છે શું?

હરિજન : મહારાજ! તમે માત્યાપ સે; રસ્તે ચાલતાં બાઠા મારી
માથાં ફેડો, એ તે કિયા શાસ્તરનો નિયા સે? ત્યાપલા! આ
વસ્તર ફાટે તો થીંગડાં ચાંપીએ; પણ દેહનાં ચામડાં તૂટે ત્યાં
ચિયાંકને જપ જાઓ?

હરિદાસ : તે હમણાં તારી હરિયાદ સાંભળવાની કુરસદ નથી જન;
રાવસાહેબ પધારે છે. (સ્વ.) સાળું ઢેડું મરતું કાં નથી!

હરિજન : દિવા કરો; મહારાજ ! તમારા પરનાથે મેંદુ ઉડાવું સું ને
રોટલો ગાંધી ખાઈ સું. તમારો ઢેડ સું; તમારી ગાય સું; આપા !
રમાકાન્ત : હરિદાસ ! આ ગરીબ ઢેડની ફરિયાદ શા માટે ન બ્રાંબળો !
શું ન્યાય ગરીબો માટે નથી ?

હરિજન : જીવતો રહે જવાન ! તારી કાયા કદળે રહે ! બા ! ઇમર
તારે બલુ કરે ! મને નિયા મળી ચૂક્યો. આ ઘેડના જોળિયામાં
દિયાતો છાંટે ના મળે ! અને જવાન ! તું દિયાતો બંડાર !

નિરંજન : આજનો યુવાન યેનનાતો અંગાર છે; આજનો યુવાન
કર્તવ્યનિષ્ઠ છે; એ આ વૃદ્ધો આજે સમગ્ર શકશે

રમાકાન્ત : કહે, કહે, મેતર ! કયા ધાતકીએ તારી સામે આ અમાનુષી
વર્તન ચલાવ્યું છે ?

હરિજન : આ રાજશના છે, મહારાજ ! છૂટે ભાટો માર્યો; કાંચ
પચામ તો ડમણાં માર્યાં; માળાપ ! અમારાં તો આ શરીર
છે કે લાકડાં ?

રમાકાન્ત : આવા જુદમ કરવાનું પ્રયોજન !

હરિજન : મેં ગાંધના કૂવામાંથી પાણી ભર્યું માટે !

રમાકાન્ત : સાર્વજનિક કૂવામાંથી અરુપ્ત્યોને પાણી ભરવાનો સંપૂર્ણ
અધિકાર છે.

હરિજન : કાયદાને કુબ્ધ માન આપે સે; મહારાજ ?

રમાકાન્ત : તો પછી તું ખ્રિસ્તી કાં ન બને ? હિન્દુ ધર્મ તો રાક્ષસોનો
ધર્મ બની ગયો છે. સાચું હિન્દુત્વ તો આજે નાશ પામ્યું
છે; રહ્યો છે માત્ર એનો પડછાયો.

નિરંજન : અને જગતે આજે પડછાયાનાં જ પૂજન માંડ્યાં છે ને !

રમાકાન્ત : અરુપ્ત્યોએ સમાજનો શો ગુનો કર્યો છે ? જે જિયારો

જાને ગંદકી અને દુર્ગંધ વેઠી ઉચ્ચતાના ઇગ્ગરદારોની સ્વચ્છતા સાચવે; તે સમાજનો શત્રુ ? નર્કથી બરેલો માનવી ખુદ નાપાક છે; પોતાના સ્વાસ્થ્ય માટે સ્વચ્છતા રાખનાર સૌ કોઈ ભાગી છે.

હરિજન : ના જાપા ! આ તો જાણા ધરમના થાંભલા સે !

રમાકાન્ત : સનાતન ધર્મનાં શાસ્ત્રોમાં ઢેડ શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી. માત્ર સેવા કરે તે શુદ્ધ ! વર્ણાશ્રમનું વિધાન કરનાર શાસ્ત્રકારોએ એમ નથી કહ્યું કે શુદ્ધનો સ્પર્શ માત્ર કરતાં શરીર અપવિત્ર જાતી જાય છે. પરંતુ આજે તો સૌ ધર્મોએ સ્વત્વ છોડી પરસ્પર તેજોવધ માંડયા છે; જીને પોતાનાથી મહાન ન થાય એવી આજના ધર્મસમાજોની રચના છે.

રામદાસ : પણ ઢેડાંને જોયાં ચઢાવવાથી શું ફાયદો ?

રમાકાન્ત : ધર્મનો ક્ષય અટકે; અને વિધર્મીઓ આપણી સંકુચિત મનોદશાનો લાભ ન ઉઠાવે.

હરિદાસ : માત્ર અડવાથી ઢેડાંનો ઉદ્ધાર શી રીતે કરશે ?

રમાકાન્ત : અડવાનો પ્રશ્ન નથી; એમને અપનાવવાનો પ્રશ્ન છે. એ આપણાથી કોઈ રીતે જુદા નથી એ પુરવાર કરવાનું છે. એમની સામાજિક અને આર્થિક ઉન્નતિ થાય, એ સ્વચ્છતાના પૂજારી જાને; ગંદા પદાર્થો ન ખાય; માંસાહાર કે સ્ત્રાવપાન ન કરે; એ રીતે એમને આપણી કક્ષામાં લાવવાના સેંકડો બુદ્ધિગમ્ય ઉપાયો છે. એ લોકો ગંદિરમાં આવે, અને કથા-કાર્તન શીખે; તો એમનામાં ધર્મભાવના જાગે; અને હિન્દુત્વની રક્ષા થાય. અસ્પૃશ્યને અડકવું એ તો માત્ર એને અપનાવવાની પ્રાથમિક તૈયારી છે.

હરિદાસ : એમ થાય તો એ લોકો ગંદકી પણ ઉઠાવવાની ના પાડે.

રમાકાન્ત : જૂલો છો; એ કામ ન કરે તો એ જૂખે મરે. આપણો

એ ભય અસ્થાને છે. જન્મ અને જાતિથી એમને જે ધંધો પ્રાપ્ત થયો છે, એ કરતામાં જ એમનું કલ્યાણ છે.

રામદાસ : અસ્પૃશ્યતા નિવારણનો કાયદો ધનનારા તારા જેવા અધર્મી દશે !

[માગલતદાર માહેજ આવે છે; કાળા આલપાકાનો લાંબો ફાટ, સાંકડી બાંયનું ઘૂંટણથી ઊંચે રહે એવું પારસી ઢાળનું પાટલૂન અને ગાયે અંગ્રેજી ટોપી પહેરી છે. હાથમાં નોકર-શાહીના ગૌરવ સમી લાકડી ઝાલી છે; તૂમકા જેવું મોઢું, ટૂંકી ગરદન, અદાબરી આલ અને આંખમાં શુષ્કતા એ સૌનો સુમેળ એમના દેહમાં પ્રસ્તુત છે.]

માગલતદાર : સત્તાનો તિરસ્કાર ! કાયદાનું અપમાન ! પ્રજાનું માનસ કેવું અત્યાધાતી છે ? કેવી વિચિત્ર અને નિર્માલ્ય પ્રજા ! હરિદાસ ! તમે જ્યાં કાયદાને ઠોકરે મારી રહ્યા છો ! ગમે તે પક્ષના હસ્તમાં સત્તાનાં સૂત્રો હોય; પરંતુ તે જે સગચે જે કાયદા અને વ્યવસ્થાનું પાલન કરવા કહે, એ પ્રમાણે વર્તવું એ પ્રજાજનોનું કર્તવ્ય છે; એમાં જ પ્રજાકીય સરકારની મહત્તા છે.

રંગાકાન્ત : એ પ્રજા હિંદની નહિ ! એ તો માંહોમાંહે માથાં ફેાકવા સરળએલી પ્રજા છે.

માગલતદાર : જગતની અન્ય પ્રજાઓ માફક હિંદનાસીઓને એમનું ગૌરવભર્યું સ્થાન એક દિવસ જરૂર પ્રાપ્ત થશે.

રંગાકાન્ત : આમ્યપ્રજાને આવા ન્યાયી અને આદર્શ અમલદારોની જ જરૂર છે. લાંચ અને ખુશામતથી રંગાએલી અમલદાર-શાહી જ પ્રજાની અધોગતિનું કારણ છે.

હરિજન : મહારાજ ! સરકાર ! દિવા કરો; સાળ ! મારી એક ફરિયાદ સે.

મામલતદાર : આ માણસ કોણ છે ? એના કપાળમાં આ ઘા કાણે કર્યો ?

હરિજન : સરકાર ! ગહરાજ ! આ હરિદામોટાના કુલીનચંદ્રલાએ !

હરિદાસ : હે ! કુલીને ? (આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થાય છે.)

રમાકાન્ત : અસ્પૃશ્યોને અડતાં અબડાતો સનાતની અસ્પૃશ્યનું લોહી પીતાં ન અબડાયો ?

મામલતદાર : આહ ! છતાં કાયદો મૂંગો છે ! અધિકાર આપખુદ બન્યો છે ! હરિદાસ આવો ત્રાસ ગાગની રાંકે પ્રગ્ન ઉપર થઈ રહ્યો છે એ જવાબદારી કોની ?

હરિદાસ : મારી સાહેબ.

મામલતદાર : તમારા પુત્ર ઉપર સશસ્ત્ર હંગામોના આરોપ મુકી શકાય કે કેમ ? બેલો, બેલો, શું કેદિયત આપો છો ?

હરિદાસ : હકીકત સત્ય હોય તો એ કુલાંગાર સગ્ગને પાત્ર છે.

મામલતદાર : તમે ગાગના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક છો. તમારી પ્રતિષ્ઠાને ઘોઠા લાગે એમ હું ઇચ્છતો નથી; માટે આ કબિયો ઘેરમેળે પતાવી દો, એમાં તમારું ભૂષણ છે. જુઓ, આ નિર્દોષ હરિજનને દ્રવા અને ખોરાકી માટે પચાસ રૂપિયા આપો; અને પચાસ રૂપિયા ધર્માદા નાખો.

હરિદાસ : કબૂલ છે; સાહેબ ! આપનો આદેશ માથે ચઢાવું છું (સ્વ.) અફસોસ ! કુલીનની ઉચ્છૃંખલતાએ આજે પ્રતિસ્પર્ધીઓ સામે મારી ગહતા છિન્નચિન્ન કરી નાખી છે.

મામલતદાર : અને જુઓ, જે સંગનાં નિરાધાર જાળકોની દયા લાવી આ મી. રમાકાન્ત તમારા લેણા રૂપિયા આપે તો એની ગિદકત હરાજ કરવા સરકારને કાંઈ કારણ જરૂરું નથી; કેમ મી.

રમાકાન્ત ! આ રીતે નિકાલ થાય તો ઠીક છે ને !

રમાકાન્ત : આપ એક પ્રામાણિક અમલદાર છો; આપ નિઃસ્વાર્થ ખુદ્દિયા જે કાંઈ કરશે તે ન્યાય્ય હશે.

હરિદાસ : (પરોક્ષ) સેવાના નામે રમાકાન્ત આજે આ ભોગ આપી રહ્યો છે?

નિરંજન : તો તમે કુળના નામે આપો !

હરિદાસ : રાવસાહેબ ! રમાકાન્તે આજે મારાં અંતઃચક્ષુ ખુલ્લાં કર્યાં છે. એણે મને શ્રીમંતનો સાચો ધર્મ શીખવ્યો છે. જે હસ્તે મેં જેમંતને બચકર અન્યાય કર્યો છે; તેજ હસ્તે હું આજે મારા પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરું છું.

(લેણા પાંતરાના કાગળો ફાડી ફેંકા દે છે.)

મામલતદાર : તો શું દરખાસ્ત પાછી ખેંચો છો ?

હરિદાસ : હા, સાહેબ ! હું આજે મારા હસ્તે જેમંતનાં જાળકાને ઝણમુક્ત કરું છું.

નિરંજન : (પરોક્ષ) વ્યાજના વ્યાજમાં મૂડી હજમ કરી ચૂક્યા છે. હવે જો જો, શ્રીમાનની દાનશીલતા !

મામલતદાર : ઠીક, હરિદાસ ! હું ખર્ચું છું; ધર્માદા રકમનું તમે સૌ ભેગા મળી નિરાકરણ કરી લેજો. [પ્રસ્થાન]

હરિદાસ : જી હા; જી સરકાર ! જી હજૂર ! (નીચા નમી નમી રાવસાહેબને સલામો બરે છે; જેને ઝીલવાની રાવસાહેબને કુરસદ નથી.)

નિરંજન : (પરોક્ષ) ખુશામતના ખળના તો બારતમાં જ બર્ષા લાગે છે ! (પ્રકટ) કહો, તમારે શ્રીમાન ! ધર્માદા રૂપિયાની શી વ્યવસ્થા કરે છે ?

રમાકાન્ત : એ દાગ તો હરિજન ફૂંડમાં જ આવતું જોઇએ, એ નિર્વિવાદ છે.

હરિદાસ : હરિજન ફૂંડ! ઢેડાંગે ઊંચાં લાવતાં છે? એટલે ફૂવા વટાળે; અને સામાં ફરિયાદ કરવા આવે!

નિરંજન : મંદિરમાં થાળ કરજો, કાકા!

હરિદાસ : વાત મુદ્દાની! દીકરા!

રમાકાન્ત : એની સામે અમારો ઉગ્ર વિરોધ છે.

નિરંજન : અરે બાપ! મંદિરો છે તો હિંદની વિલાસિતા સજીવન છે! સાધુઓની જમાતો એ તો દેશનું રીઝર્વ ફોર્સ છે! મધ્યસ્થ તંત્રના જોટનું જાસઠ ટકા જોટનું દ્રવ્ય દેશના રક્ષણ પાછળ ખરચાય છે; તો હિંદુસંસ્કૃતિનું રક્ષણ કરતી એ સાધુઓની જમાતો પાછળ જોટલા થાળ, જોટલા મહાભોગ; અને રાજભોગ અપાય તેટલા ઓછા છે! [સર્વેનું પ્રસ્થાન]

પટપરિવર્તન.

અંક : ૨ જો; પ્રવેશ ૫ મો

સ્થળ : ગૌરીની ઝૂંપડી

સમય : સમીસાંજ

પાત્રો : ગૌરી, દીનજીધુ; જગુ, કુલીન; રમાકાન્ત; હરિદાસ; પોલીસ અમલદાર, જુગારીઓ અને ગૌરીના ઝાતિજનો.

[ગૌરી અને જગુ સીમમાં છાંચાં વીણવા ગયાં છે; ઝૂંપડી સૂતી છે; કુલીનની ઉશ્કેરણીથી ગૌરીના ઝાતિજનો ઝૂંપડામાં

આગ મૂકવા આવે છે. સમીમાંજના આછા અધિકારના ઝોળા
અવની પર ઉતરી રહ્યા છે.]

ભૂધર : આંધો દેવતા ! ધિકાવી મૂકો રાંડનું છાપડું ! નાતવાળાનો
પણ ધડો કરતી નથી. ઉગળા લોંકાને હળી સે; ગણ્ણકા ! આખી
નાતનું નાક કાપવા ખેડી સે.

દેવાળ : ગાંમ છોડીને નાહો એવું તથા જેવું કરી મેલો.

ગેમાળ : અદ્યા ! સાવ પાધર ના કરો ! ગિચારી નિરાધાર સે; રાંક સે !
દિવા કરો; છાપડું આળી તમારા હાથમાં શું જેહુ આવશે ?

ભૂધર : આંમણ ગદો લાગે સે ! ઢીલી દાળ ખાનારો સે ! સાવ પોચટ.

દેવાળ : હં ! માળાને કાંક હવાદ મળતો હશે ? પાછલી આરીનો
પરોણો લાગે સે !

ગેમાળ : ના રે બા ! હું તે વળી એ ચુડેલને ચાળે ચઢતો હસું ? પણ
પારકી ગલા તમે શું કામ ગળે વળગાડો સે ? એના છાપરામાં
દેવતા આંપશે, એમાં તમારા શું દાળિયા પાક્યા ? અંગૂઠે કમાડઠેલે
કુલીન, અને પાપનાં પોટલાં તમે શું કામ આંધો સે ? ઉગળા
લોક તો છેટા રહી તમાહા જુઓ અને ગળાં આપણાં રેંદાય.

ભૂધર : લે, રહેવા દે; ડાબલા ! તું ગમે તેટલાં વલણાં મારે પણ
એ રાંડ તારા દાવમાં નહિ આવે. એને તો ખાનનં અને મેવા
ભાવે સે; તારાં ગાવટોગાંડી એને ગળે ના ઉતરે !

ગેમાળ : ખરાની ફુગિયા નથી; બાઈ ! તમને ફાવે તેમ કરો.

ભૂધર : લે, રહેવા દે તારું જાસ્તર ! અદ્યા એમાં વચાર શા ?
લગાડી મેલો ! જુઓ સે શું ?

દેવાળ : હા, હા, પાર મેલો; આંધો દીવાહળી !

[જૂંપડીમાં આગ લગાડી સૌ નાસી ગયા છે; નાગિણીની
જીહ્વા સી ઉઘ અગ્નિશિખાઓ જૂંપડીને ચેતરફથી ઘેરી લે

છે; ગૌરીની જોથ, એની આશા, એનું જીવન, એનું સર્વસ્વ
આને સળગી રહ્યું છે ગૌરી છાણાંની ટોપલી માથે મૂકી
દુરથી આવે છે; છાપર બઠકે બગતું નિહાળે છે; દોડતી
ઝૂંપડીએ આવે છે; કર્મમયોગે દીનજીધુ પણ આગ નિહાળી
ત્યાં આવી પહોંચે છે, એના આગ જોલવવાના સર્વ પ્રયાસ
નિષ્ફળ જાય છે.]

દીનજીધુ : ગળગ થયો, ગૌરી !

ગૌરી : મારી જોથ તૂટી, દીનુભા !

દીનજીધુ : ગૌરી, ગૌરી ! હવે કાંઈ ઉપાય સૂઝતો નથી; મારી
બુદ્ધિ ગબરાટમાં પડી છે. આહ ! આગ તો ચોતરફ પ્રસરી
ચૂકી છે,

ગૌરી : મારો બગવાન રૂઠ્યો સે; દીનુભા !

દીનજીધુ : ગૌરી ! આપું હીચકારું કૃત્ય ! આવી નીચતા લોકો શા
માટે કરે છે ? સમાજ એટલે Society ! ઝાતિ એટલે સભા !
એના બંધારણમાં પરસ્પર સહાયની ભાવના રહેલી છે; છતાં
આને પોતાના સભાસદોનાં સુખદુઃખ અને ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્ન
કરવા બંધાએલી સંસ્થા, દુનિયાને હાથ આપતા સરજાએલી
સંસ્થા પડતાં પાટુ દેવાની કૂરતા દાખવી રહી છે.

ગૌરી : દીનુભા ! આ ગાંધ હવે મને ખાત્રા ધાય સે. આવા નગણા
લોકો વચ્ચે રહી હું શા માટે દબી થાઉં ? નાતવાળા તો
મૂઆ નહોતર સે. એમને મારાં ચોખાદાળ ખાવાં સે; અને રોયા
ઉજળા લોક કુણ જાણે મારા રૂપમાં શુંય મોહ્યા સે કે જૂખ્યાં
વડે જેવા કેડો મૂકતા નથી.

દીનજીધુ : પણ ગૌરી ! ગામ છોડી જીને ક્યાં જઈશ ?

ગૌરી : શહેરમાં ! બીજે ક્યાં ? મન્યૂરી ગોતીશ; વૈતરાં ફૂટીશ; અંગ પેટનું પાતાળ ફાડીશ.

દીનજીવું : શહેરમાં શાંતિ નહિ મળે; ગૌરી ! આ રૂપ અને યૌવન તારા જીવનની આમપાસ પ્રસોભનનાં જટિલ જાળાં રચી દેશે. વખાનાં માર્યાં માનવી શું ન કરે ગૌરી ? શહેરી જીવનની ભયંકરતા તું નથી જાણતી ! ગૌરી ! ગદારથી સ્વચ્છ અને આકર્ષક જગ્યાતું એ જીવન ભયાનક દુર્ગંધથી ભરેલું છે; ત્યાં તારાં શીલ સુરક્ષિત નહિ રહે નિગધાર નારીદેહની રક્ષા શહેરમાં અસંભવિત છે; ગૌરી ! હાથે કરી વિનાશ ન ગોતરીશ

ગૌરી : દીનુભા ! તમે કહેા એમ કરું. દિશા સૂઝતી નથી; ચોતરફ અધારાં ઉલ્લેચવાનાં સે. દીનુભા ! (ગૌરીની આંખોમાં અશ્રુધારા ચાલે છે.)

દીનજીવું : ગૌરી ! શા માટે રડે છે ? ઇશ્વરમાં શ્રદ્ધા રાખ.

ગૌરી : ક્યાં સે ઇશ્વર ! ક્યાં છુપાયો સે ? શા માટે આવા જુલમ સાંખી રહ્યો સે ?

દીનજીવું : એની કળા અકળ છે. આપણી નિર્જાળતા માટે એને દોષ દેવો એ ઉચિત નથી. ગૌરી ! સહિષ્ણુતા એજ માનવીનો પરમ ધર્મ છે. તું સત્યને વળગી રહે; સદાચારમાં દૃઢ રહે; એમાં તારું કલ્યાણ છે. ચાલ, ગૌરી ! મારી સાથે ચાલ ! મારી મરીનની ઝૂંપડી તારા માટે સદાય ખુલ્લી છે. સમાજ આજે તેવું બોલે ! સમાજની ટીકાઓની મને પરવા નથી. મને તેવી દુર્દમ્ય આપત્તિમાં હું તારી સેવા ગમતીશ. તારા જેવી અસાધ્ય જાળાને સદાય આપવી એ મારું કર્તવ્ય છે. એ કર્તવ્યના પંથ પરથી મને કાષ્ટ ડગવી શકે તેમ નથી.

(ગુપ્ત આવે છે.)

ગૌરી : જયુ! લાયલા! આજથી તું દીનુબાને આશરે સે!

જયુ : ગૌરી! ત્યાં ખાતાનું મળશે કે?

ગૌરી : હા! તે ત્યાં ચાપણો મૂકી સેને! જોયું દીનુબા! આ મૂઆને
જોના પેટની પડી સે.

દીનખંધુ : ગૌરી! પેટનાં પાતાળમાં પરમાત્માએ કાણ જણે કેટલુંય
ઉંડાણ મૂક્યું છે કે એ કદી પુરાતું જ નથી. માનવી પેટને
માટે કેટલી અધમતાએ પહોંચી જાય છે?

[દીનખંધુ ગૌરી અને જયુને પોતાની સાથે લઇ ઘેર જાય છે;
જતાં જતાં ગૌરી એક વાર જોનાં આંસુતા થીજેલા ઢગ સામે
એક કરુણાર્દ્ર દષ્ટિપાત કરી લે છે. ખાદ જુગારીઓ સાથે તોફાન
કરી કુલીન નાસતો! છૂપાતો આવે છે. હાથમાં છરી છે;
માથાના ત્રાણ વિખરાએલા છે; કપડાં રુધિરથી ખરડાયેલાં છે;
ચોતરફ વિનાશનાં વાદળોથી ઘેરાયેલાં કુલીન પોતાની અસાહ્યતા
ઉપર એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખે છે; વાણીમાં આર્દ્રતા છે;
પશ્ચાતાપનો કાતિલ કીડો આજે એનો આત્મા ફેરી રહ્યો છે.]

કુલીન : (સ્વ.) શરાબ, સૌન્દર્ય; અને જુગાર! તમારાં રુધિરબીનાં
વિનાશ નૃત્યો નિહાળી મારું હૃદય કંપી રહ્યું છે. લાખો પ્રયાસો
જતાં આજે મારી વિલાસતૃષ્ણ અધૂરી રહી છે; દૂર રહો, દૂર
રહો! માનવ જીવનનાં કલંકો! તમને આજે હેઠલા પ્રણામ!
(છરી, ગંજુડો અને શરાબની ખોટલને જોરથી જમીન પર
ફેંકે છે.) જોના મૃદુ પાશમાં પરમ મોહકતા હતી; જોના
સેવનમાં અજગ માદકતા હતી; એ વિનાશક વ્યસનો આજે
મને કંટક સમાન કારમાં લાગે છે. (દૂર દષ્ટિ નાખે છે.) અરે!
યમદૂતો પાછળ જ આવતી રહ્યા છે. હવે શો ઉપાય? આસપાસ ભયંકર
નિર્જનતા પ્રસરી છે. આહ! પાપી પ્રાણીને મોત ઘેરી લે છે,

ત્યારે કુદરત પણ ફેલું ફૂર ગોળ ધારણ કરે છે? (ત્યારે જાનુ નિરાશાજનકી દૃષ્ટિ નાખે છે; જુગારીઓના હાથમાંથી છટકવાનાં છટકાં શોધે છે.) હાવ! ગૌરીની ઝૂંપડીમાં છુપાઈ જાઉં! (મકટ) ગૌરી! ગૌરી! (કોઈ ઉત્તર ફેલું નથી; ગૌરીને જાહેર આગથી બચી જાય તથા ગૌરીની ઝૂંપડીમાં કાળાં કાટકાં અટકાવ કરી કુલીન તરફ ધૃષ્ટા વ્યક્ત કરતાં હોય એવાં કરાલ લાગે છે) ક્યાં છે આશરો આપનારાં સહૃદયી? ગૌરી પાસે આવી પાચના કરવાનો મને શો અધિકાર છે? મેં જ એને મારી મહત્વાકાંક્ષાનો ભોગ બનાવી છે. મેં એના ઝૂંપડામાં આગ મુકાવી છે. આજે મારી હોત! એની ઝૂંપડી ફાટી હોત તો એનો આશરો લઈ શકાત. મેં અભાગીએ વિશ્રાન્તિની એ ગધુર છાયાનો નાશ કર્યો છે. મેં પાપીએ મારા જ પગમાં આઘાત કર્યો છે. મારાં જ રચેલાં કુટિલ ઝાંખરાંગાં હું આજે ફાટી છું. આઘાત સામે પ્રત્યાઘાત! આહ! કુદરતનો એ અટલ કાનૂન હું નોતો સમજ્યો. હું નિર્દય છું; મેં રક્ત પીધાં છે; મને પાણી ના મળે? મેં આંસુ પીધાં છે; મને વિશ્રામ ન હો!

[રમાકાન્ત આવે છે; કુલીનનો આત્મનાદ સાંભળે છે; આજો અધિકારમાં દૂરથી એ કુલીનને જરાજર પિછાણી શકતો નથી.]

રમાકાન્ત : (સ્વ.) પશ્ચાત્તાપનાં આંસુ વેરતા કોઈ ગરિષ્ઠ માનવીનો આ પોકાર છે. જાણીને સર્જક કરોળિયો આજે પોતાનાં રચેલાં જાણીતાં આગાહ સપડાયો લાગે છે.

કુલીન : મદદ! મદદ! હસાસિંધુ! પેલા જાદુમાશે મારું ખૂન પીવા આ તરફ આવી રહ્યા છે; જુઓ, જુઓ.

(રમાકાન્ત કુલીનની વધુ પાસે આવે છે.)

રમાકાન્ત : (સાશ્વત) કોણ કુલીન? તું!

કુલીન : હા, તું...તું રંગાકાન્ત! આખરે તું! તારી સહાય? શત્રુની સહાય? નહિ, નહિ, હું પાપી છું; દુરાચારી છું; નિર્દય છું; સજ્જનની સહાયનો હું અધિકારી નથી. મરીશ દુર્ગંગના હસ્તે! સજ્જનના હસ્તે મારા નશીબે મોત ક્યાંથી હોય? રોગરોમ પાપનો પાતક બર્યો છે; શ્વાસોચ્છ્વાસમાં દારૂની દુર્ગંધ છે; કરોડો કુલીન કન્યાઓના કૌમાર્યનો મેં સંહાર કર્યો છે; સેંકડો શીલવતી સુંદરીઓના સૌન્દર્યનો મેં શિકાર કર્યો છે. આહ! બયાનક નર્કનો હું અધિકારી છું. રંગાકાન્ત! આદ્યો જા; આદ્યો જા. મને આજે મૃત્યુની બીષણતા નહિ કંપાવે. જલ્લાદોની છરીના અમકાર આજે મને નહિ મૂંઝવે.

રંગાકાન્ત : પાપનું નિવારણ પશ્ચાત્તાપ છે; કુલીન! માયાના પાશમાં સપડાએલો માનવી બીજું શું કરે! મહાનટી માયાનાં વિલાસ-નૃત્યોમાં આત્મપ્રકાશના દર્શન વિના બીજું શું છે? આપણે માયાનાં પૂતળાં; કુલીન! માયાનું સંગીત કેવું મધુર છે? માયાનો પાશ કેવો સુક્રમણ છે?

કુલીન : રોગરોમ અમિદાહ દે એવો!

રંગાકાન્ત : ત્યારે વિશુદ્ધિ તો અગિજ્ય કરે.

[એક જુગારી હાથમાં છરી સાથે ધસી આવે છે; એની આંખોમાં મદિરાની ફેફ છે; હસ્તમાં કુલીનના રક્તપાતની તાલાવેલી છે.]

જુગારી : અદમાશ! નાસે છે ક્યાં! હાવ લાગ્યો ત્યારે તો ખુશગિમ્મજમાં હતો; હવે હાર્યો ત્યારે હાવ અધૂરો મૂકી નાસે છે? શું એ જુગારીની રીત છે?

રંગાકાન્ત : છે શું? દગ શ્વાનો બરાવે છે? ધંધો જુગારનો; અને વાતો શરાશીની ઠોક છે?

જુગારી : મને હજી ઝોળખતો નથી ! આ જમ્મુ દાદો છે. દૂર રહે, નહિ તો ગિંદગીથી હાથ ધોવા પડશે.

રમાકાન્ત : કુલીન ! શું જુએ છે ? જા, પોલીસને ખગર આપ. હું જોઉં છું કે આ ગિચારે પાગર પ્રાણી કષ્ટ મહાશક્તિનું પ્રેરુ વિનાશપથે પગલાં ભરી રહ્યું છે !

કુલીન : રમાકાન્ત ! હું તારો શત્રુ છું ; શત્રુ માટે આવો લગ્ન ત્યાગ શા માટે ?

રમાકાન્ત : કુલીન ! શત્રુને પ્રેમથી જીતવો એ શુદ્ધ અહિંસાની ભાવના છે. પાપભીરતા અને નિર્માદ્યતા વિશ્વજયુક્તની ભાવનાને અનુરૂપ નથી.

કુલીન : રમાકાન્ત ! તેં મને આજે જીતવનો સાચો રાહ જતાગ્યો છે. આહ ! આખરે મહાન કાણુ ? તું ; રમાકાન્ત ! આજે તેં મારી મહત્તા ઝોછી કરી દીધી છે.

રમાકાન્ત : હમણાં નાના મોટાની ચર્ચાનો સમય નથી, કુલીન ! તું જલદી જા !

(કુલીન પસાર થાય છે; જુગારી છરી વડે રમાકાન્ત ઉપર હુમલો કરે છે.)

જુગારી : જદમાશ ! મારા શિકારને તું નસાડવાની હિમત કરે છે ? તો લે !

રમાકાન્ત : જસ ! જસ ! (રમાકાન્ત જુગારીનો હાથ પકડી લે છે; અને જળપૂર્વક છરી તેના હાથમાંથી પકાવી નાખે છે. પાછળથી ખીજો જુગારી આવી રમાકાન્તની પીઠમાં ધ્રા કરે છે.)

૨ જો, જુગારી : ઝેગ છે ! તો લે, કમનશીય ! ઝોના પહેલાં તું જ મોતને ભટી લે.

રમાકાન્ત : (સ્વ.) આહ! આહ! છેલ્લો શ્વાસ! છેલ્લું કર્તવ્ય! આખરે 'આહુતિ'! કુળના નામે, રૂઢિના નામે, સમાજ! આ ઉચિત આહુતિ હો! આજે જીવનસાક્ષ્ય જરૂર; કંટાળાભર્યું જીવન બલે પૂરું હો! આહ! ગીતા! પ્રાણેશ્વરી! તું ક્યાં છે? જો, જો, હું વિદાય માગું છું. આજે તેં માગેલી મુક્તિ હું તને આપું છું. હું શુષ્ક હતો; નિર્દય હતો! તારા હૃદયમાં મારું સ્થાન ન હતું. ગીતા! શા માટે સાંભળે તું મારું કરુણ રુદન? અરે! અંત સમયે ગૂંચાળતું એમાં જ મધુરતા છે; હૃદયમાં કારમાં દેઈ હૃદયમાં ઊછળી ઊછળી શમી ગય એજ મૃત્યુનો ગહિમા! લતા! જો લતા! (કાંઈક શોધતો હોય તેમ લથડિયાં ખાતો પ્રયત્નપૂર્વક આગળ ખસે છે) તારા પવિત્ર સહચારે, તારી નિર્ભળ પ્રેરણાએ મારી આત્મલતા પાંગરી છે; તારી નિઃસ્વાર્થતાએ મને નિશુદ્ધ સ્નેહન પદાર્થ પાઠ શીખવ્યા છે. જો ગૌરી! તારી આત્મસંસ્કારિતાએ મને મુગ્ધ કર્યો છે; મેં તને જીવન સાથે જડી છે. જો દીનબંધુ! મારા અંધકાર ભરેલા જીવનના સાથી, મારી સાચી વિભૂતિ, મારી મુક્તિ, જે કહો તે દીનબંધુ! હું તારા બંધુત્વની મધુર સ્મૃતિ સાથે કાળયંત્રમાં આજે આ 'આહુતિ' આપી રહ્યો છું. આહ! (વેદના ભરી ચીસ નાખી નીચે ઢળી પડે છે.)

જુગારી : આલ દોરત! અહીંથી નાસવામાં સલામતી પોલીસ આવી પહોંચશે. (ખંતે જુગારીઓ નાસી છૂટે છે; ધ્રાવણ રમાકાન્ત પરાણે લથડિયાં ખાતો ખાતો ઊભો થવા પ્રયાસ કરે છે.)

રમાકાન્ત : દીનુ! જો દીનુ! લતા! ગીતા! આવો, આવો, આજે તમે ક્યાં છુપાયાં છો? સાંભળો! ના, હવે કહેવાનું શું બાકી છે? મૃત્યુના સાથીને જો અપેક્ષા? નહિ, નહિ, તો તો મૃત્યુ કલાંકિત થાય. આજે મારે આનંદનો ઉત્સવ છે! આજે વિશ્વ-

મુકિતનાં ગાળ્યાં લહેરશે. (રમાકાન્ત મૂર્છાવશ થાય છે; હરિદાસ, કુલીન, અને પોલીસ આવે છે.)

ફોનદાર : પકડો; ક્યાં છે ગદમાશો ? (રુધિરથી તરખોળા રમાકાન્તના દેહ તરફ નિહાળીને) અફસોસ ! હરિદાસ ? ગદમાશો રમાકાન્તને જીરનો ધા કરી નાસી છૂટ્યા લાગે છે.

હરિદાસ : એક નિર્દોષની આ દશા ! જેને ગદનામ કરવાની હજારો કોશિષ હું કરી ચૂક્યો છું, એ જ રમાકાન્તે આજે શત્રુતા બૂલી મારા પુત્ર માટે પોતાના પ્રાણની આજ્ઞા આપવા તત્પરતા દાખવી ? ધન્ય છે એના ત્યાગને !

કુલીન : પિતાશ્રી ! સાચો શ્રીમંત કોણ ? તમે કે એ ?

હરિદાસ : ઐ ! સાચો શ્રીમંત રમાકાન્ત ! એની મહત્તા ! મોટા એ, કુળવાન પણ્ય એ, જેણે પરહિત માટે દેહનું નિર્લિપ્ત દેવાની ઉદારતા દાખવી.

કુલીન : શ્રીમંતો ! ધનના હમણા તમારી પાસે, સત્તાના સાબુસા તમારી પાસે, કહેવાતા ધર્મના ઇજારા તમારી પાસે, ગરીબો પાસે એમની ગરીબાઇ, એમનું દયાર્દ્ર હૃદય, એમના પવિત્ર ચંદ્રકાર; એ છે માનવતાના રક્ષકો, તમે છો પશુતાના પૂગરી; એ મહાન છે, તમે હૃદ્ર છો, પાગલ છો. ખરેખર ! પરથે પ્રાણ દેનારા મૃત્યુને કિનારે અમરતાના યોગ સાધે છે. જેને દેહની નશ્વરતાનું અભિમાન છે, એને આત્માનાં અમર યુગ્મન કદી અંજણાયાં નથી.

ફોનદાર : શેઠ હરિદાસ ! આપ બેરીકર રહો; કાપપણ્ય બોલે યુનેગા-રનો પત્તો મેળવવામાં આવશે; કાપદો એની ફરજનું સંપૂર્ણ પાલન કરશે. (ફોનદાર અને સિપાઇઓનું પ્રસ્થાન.)

કુલીન : પિતાશ્રી ! હવે શી આશાએ વિભાજ કરેા છે ? રગાકાન્તને સારવાર માટે જલદી હોસ્પિટલમાં લઇ જવાની વ્યવસ્થા કરેા.

હરિદાસ : હા, કુલીન ! પ્રથમ એજ કાર્ય કરવાનું છે. તાત્કાલિક સારવારથી હું ધારું છું કે રગાકાન્તનો પ્રાણ જાતી જશે. ઈશ્વરને હું પ્રાર્થના કરું છું કે એ ત્યાગમૂર્તિના પ્રાણની રક્ષા કરે !

[હરિદાસ ધાવલ રગાકાન્તને હોસ્પિટલમાં ખસેડે છે; એમના પાષણો હૃદયમાં આજે પુષ્પની કોમળતા પ્રગટી છે; આંખોમાં અશ્રુધારા વહે છે; તાત્ર વેદનાથી એક ઊંડા નિઃસ્વાસ નાખી હરિદાસ અને કુલીન આદ્યા ગમ છે; હાંફળો હાંફળો, પાગલ જેવા દીનગધુ ધટનાસ્થાને ધસી આવે છે.]

દીનગધુ : (સ્વ.) કેવી અપૂર્વ આહુતિ ! કાના માટે ? શા માટે ? એમાંજ અહિંસાની માર્થકતા હતી ? એમાંજ સાચો સેવાભાવ હતો ? જુઓ, જુઓ, ઝો પથ્થરહૃદયી શ્રીમંતો ! તમે જેને તુચ્છ સમજતા હતા, જેને તમે કલંકિત કહેતા હતા ! તમે જેને પાળાંડતું પૂતળું કહી ફેંકી દીધો હતો એની માનવતાનાં મૂલ્ય આંકો; એના લગ્ન ત્યાગને નિહાળો; રૂઢિપૂજકો ! જવાબ આપો; કાન્તિને આરે ઊભેલું જગત તમને પૂછે છે કે સમાજને આવી આહુતિઓ શા માટે આપવી પડે છે ! સમાજમાં શરાણી વસે છે, જુગારી વસે છે, વ્યભિચારી વસે છે; શા માટે ? તમારું સમાજશાસ્ત્ર અપૂર્ણ છે માટે. રૂઢિના નામે પાપાચાર, કુળના નામે કુટિલતા અને ધર્મના નામે ઢોંગ ચલાવો; પરંતુ તમારી એ એકહથ્થુ સત્તાના સાણસા હવે દીલા પડ્યા છે. પાપીઓ ! તમે આજે એક અમૂલ્ય માનવદેહ માટીમાં રાજવાનું સાહસ કર્યું છે. એની આહુતિ ઉપર આંસુની અંજલિ ન ઢોળશો ! એની સમાધિ પર ફૂલો ન ધરશો ! આરસની ખાંભી ન ચણશો ! (ગતોવ્યથા ઉમ્મતા ધારણ કરે છે; મિત્રવિયોગની કલ્પના હૃદયને

વિકૃતજનનાવે છે; મગજની સમતુલા અસ્થિર બને છે.)

વમડાનાં વાસી ઓ વિહંગો! ઓ વૃક્ષો! ઓ પાષાણો! તમે મૂંગાં કેમ છો? રમાકાન્તનો કરુણ આત્મનાદ સાંભળી તમે ન પીગળ્યાં? એના મૃત્યુનો ગૂંગળાટ તમે શાંત ચિત્તે નિદાણી રહ્યાં? (માથાના વાળમાં આંગળીઓ પરાવી વાળ વિખેરી નાખે છે; આવેશમાં પોતાનું પહેરણ ચીરી નાખે છે; અને ખૂબ જોરથી હસે છે.) આ! હા! હા! આહુતિ! આહુતિ માગે છે! કેણુ માગે છે? રૂઢિ! પ્રજાલી! હા, હા, બોલ, કેટલી આહુતિઓ લેશે? કેટલાં રુધિર પીશે? બોલ, બોલ, દેવી! તારું ખરૂંપર કેટલું અધૂરું છે? આહ! ચિતાની જ્વાળાઓ કેવી હસે છે! જો, જો, જો જ્વાળાઓમાં સ્વાતંત્ર્યની ઉષાનો સુકામળ દેહ પાંગરી રહ્યો છે! ના, ના, એ તો મૃગતૃષ્ણા છે; બ્રાંતિ છે; સ્વાતંત્ર્યની ઉષા તો એક લાખ રમાકાન્તોની ચિતાઓ ખડકાવશે. ઓ ડાકિણી! તું ડગરુ બનવ! મહાગાયા! તારી કાળખંજરીના કકેશ જ્વળિ! તારાં ડાખલાંના ઘેઘૂર અવાજો કદી ના શમે! એ તમન્ના! એ ચારણુ! એ ઝંખના! (શરીરનું સ્વાસ્થ્ય અને સમતોલતા ગુમાવે છે; દોડતાં દોડતાં એક વૃક્ષના થડ સાથે અથડાય છે; થડનો પકડી નીચું મસ્તક ઢળી દતાશ જેવો ઊભો રહે છે.)

વનનિકા

અંક બીજો : પ્રવેશ દ્વિતીય

સ્થળ : હૃદયપટલનો એક રૂમ

સમય : પ્રભાત

પાત્રો : રમાકાન્ત, ગીતા, દીનગંધુ અને સ્નેહલતા.

[દવાખાનાના એક રૂમમાં રમાકાન્ત લોખંડના કોટ ઉપર સૂતો છે; પાસે ખેઠેલી ગીતા એના સેવાશુશ્રૂષામાં લીન છે; પરિચારિકા આવી રમાકાન્તનો જ્વર માપે છે, નાડીના ધ્વજકારામાં અવ્યવસ્થિત વેગ છે; શરીર સાવ નાખાધ ગયું છે; મુખકાંતિ ઝાંખી પડી છે; આંખો ઝીંડી ઊતરી ગઈ છે; દુર્ગંધ દેહ અસ્થિપીંજર જેવો ખેડોળ અને ગિહાગણો લાગે છે; પ્રતિ-ક્ષણ બીમારી ગંભીરતા ધારણ કરે છે; ગીતાના કઠોર હૃદયે પતિની આ દશામાં અનાયાસે કામળતા ધારણ કરી છે; એના સ્ત્રીત્વમાં જરા ઔદાર્ય આવ્યું છે; પહેલાંની ઉદાસીનતા નાશ પામી છે; આજે દાંપત્યમાં મનોવિકારનું સ્થાન મગતાએ લીધું છે; ગીતાના હૃદયમાં સ્વાર્પણની આછી ઉત્સુકતા જળી છે; છતાં દાંપતીના સામાન્ય વ્યવહારમાં એક પ્રકારનું ગંભીર મૌન પ્રવર્તે છે.]

રમાકાન્ત : (પાસું ઘસી) ગીતા !

ગીતા : સ્વામીનાથ !

(પાસવ વડે કપાળનો પરસેવો લૂછે છે.)

રમાકાન્ત : સ્નેહલતા હજી કેમ ના આવી ?

ગીતા : તમને એનાં જ સ્વપ્નો આવે છે !

રમાકાન્ત : સ્વપ્નો જો સાચાં પડે તો ગીતા ! એ કેવાં મીઠાં હોય છે !

સંસારના ઝંઝવાતોથી બેજર બનેલો માનવી સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં

[દિવ્યતાનાં દર્શન કરે છે; જ્યાં વિષાદ, વિખવાદ, દ્વેષ અં
વંચનાની છાયા સરખી હોતી નથી.

ગીતા : ડોકરે ખોલવાની ના પાડી છે; છતાં શા માટે આમ લતા
કર્યે જાય છે ?

રમાકાન્ત : શું આ લતારો છે ? શું સત્ય એ કૃત્રિમતા છે ? આદરે
અને બાવનામાં પ્રકૃતિના ક્રિષ્ક ધર્મોનું સામ્ય હોવું તે જ
મથ્યાચાર છે ?

ગીતા : ક્ષમા આપો નાથ ! શું મારા શબ્દોથી તમારા હૃદયમાં એ
લાગી ! પ્રાણેશ ! ખીમરી ફટલી ગંબીર છે ! માઈં તો હૈ,
હાથમાં રહેતું નથી. મને બપાનક સ્પર્શો આવે છે; મારી નિદ્ર
નાશ પામી છે; માઈં જીવન શૂન્યતામાં સરી જાય છે. સ્વામી
ઈશ્વર તમારા પ્રાણની રક્ષા કરો !

રમાકાન્ત : પ્રાણની રક્ષા ? ગીતા ! પ્રાણ નીડર છે; અશ્વય, અજ
છે; એ દુઃખોથી પર છે; નિશ્ચરતાથી મુક્ત છે; મૃત્યુનો એ
બપ નથી.

ગીતા : હાથ જોડું છું, હૃદયેશ ! જરા આરામ લ્યો. સ્વાસ્થ્ય માં
નિદ્રા ફટલી જરૂરી છે ? આત્મા વિચારો કરી તમે શરીરના
પાયમાલી કરી છે.

રમાકાન્ત : નિદ્રા ! વિરામ ! એ આ જીવનમાં હવે નહિ મળે. ગીતા
હવે મૃત્યુજ અનંત નિદ્રા આપશે.

[સ્નેહલતા અને દીનળાંધુ આવે છે; જાનેના મોં ઉપર ગ્લામી
છે; આંખોમાં ઊંડી વ્યમતા છે; સ્નેહલતા રમાકાન્તના આશ્લી-
પાસે બેસે છે; માથા પર હસ્ત મૂકે છે; વિખરાએલી લટા અતિશ
મૃદુતાથી સમી કરે છે; એના સ્નેહાદ્ર, સુકોમળ હસ્તસ્પર્શ
રમાકાન્તની આંખોમાં આછાં સ્મિત ફરકે છે; દેહમાં એ
અજ્ઞાન પ્રકારની એતનાનો સંચાર થાય છે.]

સ્નેહલતા : રમાકાન્તભાઈ ! હું આવી.

રમાકાન્ત : કોણ સ્નેહલતા ? એન, મારી આશા, મારી ભાવના, તું આવી ? એન, તારી મીઠી નજરનાં અમી, તારો સુકોમળ સ્પર્શ મારા દેહમાં અદ્ભુત ચેતના બરે છે. તારો હસ્ત કેટલો માદક છે, લતા ! (સ્નેહલતાનો હાથ પકડી છાતી પર દબાવે છે.)

દીનબંધુ : હું પણ આવ્યો છું, રમાકાન્ત !

રમાકાન્ત : બહે આવ્યો ભાઈ ! હું તને નથી ભૂલ્યો. આવી ઉઝ મનોવ્યથામાં, આવી ભયંકર ળીમારીમાં તારી સ્મૃતિ, તારો સ્નેહ મને હૈયાધારણ આપે છે. આવ, ભાઈ ! મારી પાસે એસ. મને તારી આંખનાં છેદલાં પ્રેમામૃત ધરાઈને પી લેવા દે.

ગીતા : દીનબંધુ ! ડોકટરે દર્દી સાથે વાતો કરવાની સાફ ના પાડી છે. સ્નેહલતા ! તું પલંગ પરથી જરા નીચે એસ. એમના માથા પર શા માટે ઝૂંખી રહી છે ? (ગીતા એક ઉપેક્ષાભરી દૃષ્ટિએ સ્નેહલતાને પગથી માથા સુધી નિહાળી લે છે; દ્રેષની જ્વાળામાં એનો આખો દેહ મળગી બેઠે છે; બાંડાં મૂળ નાખી બેઠેલું અવિશ્વાસનું વિષવૃક્ષ પતિના ળીમારીમાં વ પ્રતિકૂલતા પ્રેરે છે. સ્વભાવ કદી ગદલાવા સરગ્ગયો નથી.)

રમાકાન્ત : ગીતા ! ગીતા ! તું આ શું બકે છે ? જેના શબ્દોમાં સ્નેહ છે; જેના દર્શનમાં દિવ્યતા છે; જેના સ્પર્શમાં શુચિતા છે; એને માટે આવો વિકૃત ભાવ ! લતા, લતા, તું ગીતાને એના આ અસંખ્ય વર્તનની ક્ષમા આપજો એન !

સ્નેહલતા : નહિ, ક્ષમા તો એ આપે તો ખરું ! મેં એમને દુઃખી કર્યાં છે. મેં એમના જીવનમાં ઝેર રેડ્યું છે.

ગીતા : મેં તને ક્ષમા આપી સ્નેહલતા ! આજે હું મારાં જીવનભરનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત કરીશ. જે મૃદુતા, જે સુવાસ હું આજે

તારામાં પામી છું, એનો મને સ્વપ્નો ખ્યાલ ન હતો. લતા ! આપણે ગમે એક જ વાટિકાનાં ફૂલકાં! છતાં જે સુવાસ તારામાં છે તે મારામાં નથી! મારું નારીત્વ આજસુધી મારી સંકુચિતતા નીચે દગાઇ રહ્યું હતું. દેવ, છત્ર અને કુટિલતાએ મારા સ્ત્રીહૃદયને પાષાણ જેવું જડ, કટુ અને કઠોર બનાવી દીધું હતું, એમાં તં આજે મૃદુતાનો સંચાર કીધો છે. બેન ! તારી સુવાસ મારી પાસે હોત તો મેં આજે એમને આ દશામાં ન જોયા હોત! મેં તો જીવનની ધન્યતા હાથે કરી ચુકાવી છે.

સ્નેહલતા : બાબી ! બાબી ! એમ એક નિરાશ ન થાત. પરમાત્મા તમારા સોહાગની રક્ષા કરશે.

ગીતા : લતા ! લતા !

સ્નેહલતા : બાબી ! (સ્નેહલતાના બોલામાં ગીતા માથું ઢાળી દે છે; દુઃખમાં માનવીના કલહ શમે છે; અને સમજાવ પ્રગટે છે; વહેમના વિષકિતાર સહૃદયતા અને સ્ત્રીપણમાં જ શક્ય છે.)

રમાકાન્ત : દીનજીંધુ !

દીનજીંધુ : શું છે બાઈ !

રમાકાન્ત : મને દૂર દૂર ક્ષિતિજમાં ય આશાનું કિરણ દેખાતું નથી. દીનજીંધુ ! જીવનદીપ ક્ષીણ થતો જાય છે, એમાં હવે મને લેશ શંકા નથી.

દીનજીંધુ : એવાં અમંગળ ઉચ્ચારણો ન કર. રમાકાન્ત ! જરા આરામ લે. એ તો કવળ બ્રમણ છે.

રમાકાન્ત : આરામનો આભાસ સુખમાં થતો નથી. દીનજીંધુ ! આવ, આવ, મારી પાસે બેસ. (પથારી નીચેથી એક કાગળ કાઢે છે.)

એ, મેં મારી મિલકત, મારી સકલ સંપદા, મારી પૂંજ જે કહો તે! એનું આ 'વીજ' તૈયાર કરાવ્યું છે. હું તને એ વીજ પૂર્ણ વિશ્વાસથી સોંપું છું. એમાં લખ્યા પ્રમાણે મારી સંપત્તિનો તું સમાજનાં પીડિતો અને નિરાશ્રિતોની સેવામાં ઉપયોગ કરજે.

દીનજીવું : રમાકાન્ત ! આત્મેત્સર્ગની ઉત્તીર્ણ કક્ષાએ પહોંચેલા એ ભારતવાસી ! તે જીવન કૃતાર્થ ઠીકું છે. આર્યાવર્તની સ્વાતંત્ર્ય કૃત્યને તે નૂતન વેગ આપ્યો છે. સમાજને તે જીવંતી ગાપ્યો છે; રમાકાન્ત ! તારી આ અમૂલ્ય 'આહુતિ' કદી નિષ્ફળ જવા સરળાદ્ય નથી. વિજયદેવી તને વરી છે. તેં શ્રદ્ધાનાં અંધન તોડ્યાં છે; કુળપૂજકોને તેં પરજન્ય આપ્યો છે.

રમાકાન્ત : દીનુ ! જે માફ છે, એ સૌ ગીતાનું છે. એ તને સ્વેચ્છાએ બધું અર્પણ કરે છે. કેમ ગીતા !

ગીતા : હા, સ્વામીનાથ.

રમાકાન્ત : ગીતા મારી અંતિમ મહેચ્છામાં કદી વિશ્લેષ ન નાખે ! મારી સંપત્તિ જગતનાં બૂખ્યાં, નિરાશ્રિત અને ત્યગ્નએલાં રાંક સ્ત્રીપુરુષોના ઉદ્ધાર માટે ખરચાય એ જોતાં મારે આત્મા કેટલી શાંતિ અનુભવશે ? એ પુણ્યકાર માટે આ મામમાં એક સેવાશ્રમની સ્થાપના થાય એવી મારી પ્રત્યક્ષ આકાંક્ષા છે. દીનજીવું ! એમાં ગૌરી અને જગુ જેવાં બૂખ્યાંની સ્થાન મળે ! એમના જેવાં પીડિતોને સેવાવ્રતની શિક્ષા મળે ! સમાજમાં પાંગરી રહેલી પાપની વેલીનો વિચ્છેદ થાય ! વિશ્વવાટિકામાં માનવતાનાં મુકુર ખીસે ! અધોગતિની ખીચ્છમાં સડતા લાખો જીવોની મુક્તિનાં દ્વાર ખુલ્લાં થાય ! એમાં જ સાચો ધર્મ છે; એમાં જ સમાજનું કલ્યાણ છે. લતા !

આવ, બેન! મને તારી મોટી આશા છે. સેવાનાં મહામૂલાં
વત તું કદી ન ભૂલીશ. તારો કર્તવ્યપંથ ન્યારો છે; ગીતા
જેના લાખો નિસ્તેજ સ્ત્રીદીપમાં તું નૂતન પ્રકાશનો સંચાર કરજે.
નર્કની પાતના ભોગવી રહેલા નારીદેહની નૂતન સંસ્કારોથી મગ્નવટ
કરજે. રૂઢિના કાદવમાં ખૂપી ગએલાં લાખો દંપતિના સંસારની
તું સંજીવની હો! લતા! એમાંજ તારો સ્ત્રીધર્મ છે. એજ
તારું કર્તવ્ય છે. લતા! આહ! આહ! દીનજીધુ! (વિદાયવંદન!
(ધાની વેદના વધી ગય છે; કંઈ રૂંધાય છે; આત્મદીપ ધીમે
ધીમે ક્ષીણ થતો ગય છે.)

દીનજીધુ : રમાકાન્ત! ઓ રમાકાન્ત! તારા વિના મને માર્ગ નહિ
સૂઝે! મારું જગત આજે સૂનું થશે.

રમાકાન્ત : દીનજીધુ! ઓ! ઓ! આજે હું અનંતધામની યાત્રાનાં
પગરણ માંડી ચૂક્યો! ગીતા! ઓ ગીતા! મેં તને આજે
મુક્તિ આપી. તેં ચાહેલી સ્વતંત્રતા મેં તને અર્પણ કરી.

ગીતા : નહિ! નહિ! નાથ મને ક્ષમા આપો. હું કલંકિની છું;
આ હૃદયવિદારક પ્રસંગે મારી ક્ષુદ્રતાનું સ્મરણ કરાવી મને
દુઃખી ન કરો. સ્વામી! સ્વામી! તમારા ચરણોમાં આજે હું
મારાં જાંઘાં પાપોનું પ્રાર્થાશ્રિત કરું છું (રમાકાન્તના
ચરણોનો સ્પર્શ કરે છે.)

રમાકાન્ત : સંતોષ! ગીતા! તેં મારી અંતિમ પળો ઉગળી. આહ!
આહ! લતા! ઓ લતા! (લતાના ગાથા પર હાથ મૂકે છે.)
હું તને આશિષ આપું છું. તારા પુણ્યની પાંખડી પાંગરશે! તારાં
શીલ, તારાં સૌજન્ય સદાય શુદ્ધ રહે! ઓ! ઓ! (આંખો
ખેંચાય છે; ડોકું હળવે આંચકા ખાદ દળી પડે છે.)

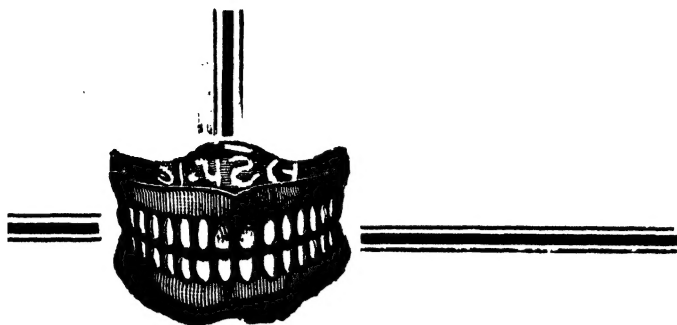
ગીતા : પ્રાણેશ ! ઓ ! હાય !

[રમાકાન્તનો આત્મદીપ છુઝાઈ જાય છે; સર્વત્ર શોકની છાયા પ્રસરે છે; કાળના ઝોળા બિતરી પડે છે; રમાકાન્તનું પ્રાણપંખેડું વિષમ અસ્થિપિન્નરનાં બંધન ફગાવી આત્મત્યમાં લાય પામે છે. ગીતા જડવત્ રમાકાન્તના શયન પર ઢળી પડે છે; એનાં ડૂસકાં અને આકુંદ ઓરડાના વાતાવરણમાં કરુણતા ભરી દે છે; દીનજંધુ અને સ્નેહલતાના મુખ ઉપર દુઃખ અને વિષાદની કાલિયા છવાઈ જાય છે; આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગે છે; કાળજંઝાનિલની ઝપટે ચઢેલી રમાકાન્તની જીવનનાવડી નયોતિધાગના પુણ્યપ્રવાસે પગલાં માંડે છે.]

દીનજંધુ : જગની જંગળોનાં વિષમ જળાં તૂટી ગયાં; ભાવનાનાં બીજ આજે અંકુરિત થયાં; એક આહુતિએ કાટિ કાયરોનાં જીવનમાં ચેતનાની ચિનગારીનાં તેજ પ્રગટાવ્યાં; આહ ! એણે પથ્થરોમાં પ્રાણ ફૂંક્યા !

યવનિકા.

દાંતને લગતું દરેક
પ્રકારનું કામ તદ્દન
સંતોષકારક રીતે
કરી આપનાર

દાંતના ડૉક્ટર
એસ. પી. પટેલ,
(આણંદવાળા)
મ્યુ. હવાખાના સામે,
આણંદ.

વિદ્યાર્થીઆલમને ખુશખબર!

હિંદનાં વેપાર-વાણિજ્ય અને ઔદ્યોગિક વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપી તમારી જાતને બેકારીના બચકર પંજમાંથી બચાવવા કોમશિયલ શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરો:—

વિષયો

પૂરા કોર્સની ફી

બૂક-કિંમત

રૂા. ૧૫ બે માસમાં

દાઘપરાધટીંગ

રૂા. ૧૦ હરેકની એકજ માસમાં

શોર્ટ-હેન્ડ

રૂા. ૧૫ ત્રણ માસમાં

કોમશિયલ કોર્સપોન્ડન્સ

રૂા. ૧૫ બે માસમાં

એકાઉન્ટન્સી

રૂા. ૨૫ ચાર માસમાં

ઉપરની ફી પૂરા કોર્સની સમજાવી. ફી એડવાન્સમાં લેવામાં આવશે. દાખલ ફી રૂા. ૫ રાખવામાં આવી છે. દાખલ થનાર વિદ્યાર્થીઓએ દાખલ ફી મોકલી આપવી. પ્રોસપેક્ટસ મફત.

મેટ્રિકના ટયુશન વર્ગો આખું વર્ષ ચાલુ રહેશે.

દાઘમ: સવારે ૮ થી ૧૨ બપોરે ૩ થી ૬

વધુ વિગત માટે મળો યા લખો:—

પ્રિન્સિપાલ, ધી મરકન્ટાઇલ કોમશિયલ સ્કૂલ,
સ્ટેશન રોડ, ગાંધી બિલ્ડિંગ, આણંદ.

મૈત્રી! દાંપત્ય! વાત્સલ્ય!

— ● ● ● એ મૌ માનવજીવનના કૃણા ભાવની પુષ્ટિ માટે;
નબરથી હરે છતાં હૃદયની પાસે વસતાં સ્વજનોની સુખદ
સ્મૃતિને તાજ રાખવા એની તસ્વીર માટે ● ● ● —

સુદર, સ્વચ્છ, અને આકર્ષક ફ્રેટોગ્રાફીનું

ભવ્ય કલામંદિર,

ધી રાહજિંગ આર્ટ સ્ટુડિયો,

ગાંધી એક, આણંદ.

६वे पछी

आरती (नवसिका मंत्र)

वासविका (नवम मंत्र)

जंभना (नवसिका)

मंगोभूति (नवसिका)

